

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΗΜΕΡΑ

Μία συζήτηση με τον Ευάγγελο Βενιζέλο

Κ. Χρυσόγονος, Ν. Κανελλοπούλου, Π. Δουδωνής,
Π. Μαντζούφας, Κ. Ηλιάδου, Γ. Καραβοκύρης, Α. Φωτιάδου,
Λ. Παπαδοπούλου, Ν. Παπαχρήστος, Χρ. Ακριβοπούλου

Συντονιστής:
Χ. Ανθόπουλος

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΑΚΚΟΥΛΑ
ΑΘΗΝΑ - ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ
ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΣΗΜΕΡΑ

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΗΜΕΡΑ

Μία συζήτηση με τον Ευάγγελο Βενιζέλο

Τρίτη 8 Ιουνίου 2021

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΑΚΚΟΥΛΑ
ΑΘΗΝΑ - ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

2021

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΑΚΚΟΥΛΑ
Α Θ Η Ν Α - Θ Ε Σ Σ Α Λ Ο Ν Ι Κ Η

Αθήνα

Ιπποκράτους 23 - 106 79 Αθήνα
Τηλ.: (+30 210) 33.87.500, Fax: (+30 210) 33.90.075

Θεσσαλονίκη

Φράγκων 1 - 546 26 Θεσσαλονίκη
Τηλ.: (+30 2310) 535.381, Fax: (+30 2310) 546.812
Εθνικής Αμύνης 42 - 546 21 Θεσσαλονίκη
Τηλ.: (+30 2310) 244.228, 9, Fax: (+30 2310) 244.230
<http://www.sakkoulas.gr> • email: info@sakkoulas.gr

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Επισημαίνεται πάντως ότι κατά το Ν. 2121/1993 και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με το Ν. 100/1975) απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη και του συγγραφέα.

Κείμενο απομαγνητοφώνησης της εκδήλωσης των ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΣΑΚΚΟΥΛΑ,
με αφορμή τη νέα έκδοση του βιβλίου του **Ευάγγελου Βενιζέλου**,
ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ, με θέμα:

**«ΠΟΙΟ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ
ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ;»**

(8.6.2021)*

* Με τον Συγγραφέα συζητούν οι παλαιές/παλαιοί φοιτήτριες και φοιτητές του που είναι σήμερα συνάδελφοί του στο πεδίο του Συνταγματικού Δικαίου:

- **Χαράλαμπος Ανθόπουλος**, Καθηγητής Δικαίου και Διοίκησης, ΕΑΠ, που συντόνισε τη συζήτηση
- **Χριστίνα Ακριβοπούλου**, Διδάκτωρ Συνταγματικού Δικαίου
- **Παναγιώτης Δουδωνής**, Διδάκτωρ Συνταγματικού Δικαίου, Λέκτορας, Κολλέγιο Oriel, Πανεπιστήμιο Οξφόρδης
- **Κατερίνα Ηλιάδου**, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Δημοσίου Δικαίου, ΕΚΠΑ
- **Νέδα Κανελλοπούλου**, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Συνταγματικού Δικαίου, Πάντειο Πανεπιστήμιο
- **Γιώργος Καραβοκύρης**, Επίκουρος Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου, ΑΠΘ
- **Παναγιώτης Μαντζούφας**, Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου, ΑΠΘ
- **Λίνα Παπαδοπούλου**, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Συνταγματικού Δικαίου, ΑΠΘ
- **Νίκος Παπαχρήστος**, Δ.Ν., Δικηγόρος, Μέλος ΣΕΠ ΕΑΠ
- **Αλκμήνη Φωτιάδου**, Διδάκτωρ Συνταγματικού Δικαίου, ΚΕΣΔ / Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου
- **Κώστας Χρυσόγονος**, Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου, ΑΠΘ

Χ. Ανθόπουλος: Κυρίες και κύριοι, καλησπέρα σας. Σας καλωσορίζω στην εκδήλωση αυτή, που γίνεται με αφορμή τη νέα έκδοση του συνταγματικού εγχειριδίου του Καθηγητή Ευάγγελου Βενιζέλου, «Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου». Βρισκόμαστε εδώ, όλοι παλαιοί φοιτητές και φοιτήτριές του, όχι μόνο για να παρουσιάσουμε το βιβλίο, αλλά και για να το γιορτάσουμε. Κι όπως δηλώνει ο τίτλος του βιβλίου, για να συζητήσουμε με τον συγγραφέα για το ζήτημα της παραγωγής και της διάδοσης της συνταγματικής γνώσης, δηλαδή για το νόημα της διδασκαλίας του Συνταγματικού Δικαίου σήμερα.

Στην εκδήλωση συμμετέχουν, με τη σειρά που θα πάρουν το λόγο, οι εξής ομιλητές. Στον πρώτο κύκλο ο Κώστας Χρυσόγονος, Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ, η Νέδα Κανελλοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Συνταγματικού Δικαίου του Παντείου Πανεπιστημίου, ο Παναγιώτης Δουδωνής, Διδάκτωρ Συνταγματικού Δικαίου, Λέκτορας στο Κολλέγιο Oriel του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης. Στον δεύτερο κύκλο, ο Παναγιώτης Μαντζούφας, Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ, η Κατερίνα Ηλιάδου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Δημοσίου Δικαίου του ΕΚΠΑ και Διδάκτωρ της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Regensburg, ο Γιώργος Καραβοκύρης, Επίκουρος Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου της Νομικής Σχολής ΑΠΘ και η Αλκμήνη Φωτιάδου, Διδάκτωρ Συνταγμα-

τικού Δικαίου της Νομικής Σχολής ΑΠΘ και ερευνήτρια στο Κέντρο Ευρωπαϊκού και Συνταγματικού Δικαίου. Στον τρίτο κύκλο της συζήτησης, η Λίνα Παπαδοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Συνταγματικού Δικαίου του ΑΠΘ, ο Νίκος Παπαχρήστος, Διδάκτορας της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου ΑΠΘ και η Χριστίνα Ακριβοπούλου, Διδάκτωρ Συνταγματικού Δικαίου της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ.

Πίσω από κάθε εγχειρίδιο βρίσκεται πάντοτε και ένας εκδοτικός οίκος και ίσως κάποτε θα έπρεπε να γραφεί και η ιστορία των νομικών εκδοτικών οίκων, που αποτελούν μία εσωτερική συνιστώσα της κοινότητας των Ελλήνων νομικών. Θέλω, λοιπόν, να σας μεταφέρω και τις θερμές ευχαριστίες του εκδότη Παναγιώτη Σάκκουλα και των Εκδόσεων Σάκκουλα που φρόντισαν ιδιαίτερα το βιβλίο αυτό για να έχουμε μπροστά μας μία πολύ καλαίσθητη έκδοση.

Προτού δώσω το λόγο στον Ευάγγελο Βενιζέλο για ένα σύντομο χαιρετισμό, θα ήθελα να εκφράσω μία σκέψη, που ίσως μπορεί να είναι και ένα είδος εισαγωγής στη σημερινή μας εκδήλωση. Τα εγχειρίδια Συνταγματικού Δικαίου έχουν μία μακρά παράδοση στην ελληνική και ευρωπαϊκή συνταγματική επιστήμη. Ορισμένα από αυτά, εκείνα τα οποία έχουν μείνει γνωστά με το όνομα του συγγραφέα τους δεν είχαν μόνο έναν αποκλειστικά διδακτικό χαρακτήρα, αλλά και μία ευρύτερη πολιτιστική λειτουργία, του συνταγματικού αλφαριθμητισμού των νέων γενεών, των νέων πολιτών. Έπαιρναν από το χέρι τον πρωτοετή φοιτητή, αλλά και κάθε νέο πολίτη, για να τον οδηγήσουν στον άγνωστο δρόμο του Συνταγματικού Δικαίου, το οποίο σήμερα έχει γίνει ακόμη πιο σύνθετο και διάχυτο.

Έχω, λοιπόν, την αίσθηση ότι σε αυτήν την παράδοση των νομικών εγχειριδίων τα οποία δεν είναι απλώς handbooks, αλλά φιλοδοξούν να κατοχυρώσουν τη φέρουσα δομή του κλάδου, εντάσσεται και το συνταγματικό εγχειρίδιο του Ευάγγελου Βενιζέλου, στον οποίο και αμέσως δίνω το λόγο.

Ευ. Βενιζέλος: Αγαπητέ μου Χαράλαμπε, αγαπητέ μου Μπάμπη Ανθόπουλε, καταρχάς, ευχαριστώ εσένα προσωπικά που έχεις μπει στο μεγάλο κόπο να συντονίσεις την εκδήλωση αυτή. Ευχαριστώ όλες και όλους τους συμμετέχοντες, θα αναφερθώ σε αυτούς πάρα πολύ σύντομα. Πριν όμως, θέλω και εγώ να ευχαριστήσω τις Εκδόσεις Σάκκουλα, τον Παναγιώτη Σάκκουλα και το άξιο και εκλεκτό επιτελείο του, για την ποιότητα της εκδοτικής δουλειάς και για την αγάπη με την οποία υποδέχθηκαν και προωθούν το βιβλίο αυτό. Είμαι πραγματικά ευγνώμων.

Το βιβλίο θυμίζω ότι έχει πρωτοκυκλοφορήσει το 1991, πριν από 30 χρόνια. Τότε η κόρη μου ήταν 2 ετών και το βιβλίο αφιερώθηκε στον καθηγητή, φίλο μου, δάσκαλό μου, τον άνθρωπο με τον οποίο είχα, και έχω, τη στενότερη σχέση στο πεδίο της επιστήμης και της πολιτικής, το Δημήτρη Τσάτσο. Σε αυτού τη μνήμη είναι αφιερωμένη και αυτή η έκδοση, ήταν αφιερωμένη και η προηγούμενη έκδοση του 2008, η αναθεωρημένη όπως λέμε. Το 2008 ήμουν ένα χρόνο υπερήμερος απέναντι στην κόρη μου η οποία μπήκε στη Νομική Σχολή Θεσσαλονίκης το 2007 και της είχα υποσχεθεί να έχω έτοιμη νέα έκδοση για να διαβάσει, καθυστέρησα ένα χρόνο.

Η νέα αυτή έκδοση, η τρίτη, του 2021, μετά την πρόσφατη

αναθεώρηση του 2019, είναι και πάλι, όπως είπα, αφιερωμένη στο Δημήτρη ο οποίος είναι πάντα παρών για εμάς, αλλά και στην Ελβίνα, η οποία βέβαια έχει τελειώσει τις μεταπτυχιακές σπουδές της, είναι ενεργός δικηγόρος, τα παρακολουθεί όλα αυτά από ένα τελείως διαφορετικό πρίσμα.

Θα μιλήσω καθοδόν για την καθεμιά και τον καθένα από εσάς. Τώρα καταλαβαίνω τι εννοούσε ο Δημήτρης Τσάτσος όταν μας έλεγε ότι «έχω γίνει ο μαθητής των μαθητών μου». Νόμιζα προσωπικά ότι από υπερβολική ευγένεια, ή και από λεπτή ειρωνεία, λέει κάτι που δεν ισχύει, ενώ τώρα καταλαβαίνω πόσο πολύ ισχύει αυτό. Εδώ έχουμε άμεσους και έμμεσους φοιτητές μου και φοιτήτριές μου, δεν υπάρχει μονοπώλιο διδακτικό, η καθεμιά και ο καθένας από εσάς είχε πολλούς δάσκαλους στο Συνταγματικό Δίκαιο. Τους περισσότερους από εσάς τους έχω μοιραστεί με το Δημήτρη Τσάτσο και με τον Αντώνη Μανιτάκη, με τον οποίο είχαμε συνυπάρξει τόσα πολλά χρόνια στη Νομική Σχολή Θεσσαλονίκης. Νομίζω ότι κανείς από εσάς δεν πρόλαβε τον Αριστόβουλο Μάνεση, δεν τον είχε τυπικά καθηγητή του.

Χ. Ανθόπουλος: Τον πρόλαβα και σαν καθηγητή.

Ευ. Βενιζέλος: Ναι, ο Μπάμπης ο οποίος είναι λίγο παλαιότερος, βεβαίως. Άρα τον Μπάμπη τον μοιραζόμαστε όλοι, και ο Μάνεσης και ο Τσάτσος και ο Αντώνης και εγώ. Χαίρομαι πραγματικά γιατί υπάρχει αυτή η κοινότητα, αυτή η ομάδα, εν πάση περιπτώσει αυτή η αίσθηση του διαλόγου. Σας ευχαριστώ, λοιπόν, πάρα πολύ που θα μιλήσουμε, με αφορμή τη νέα αυτή έκδοση των «Μαθημάτων Συνταγματικού Δικαίου»,

για το τι σημαίνει διδασκαλία Συνταγματικού Δικαίου στις ημέρες μας, εάν έχει νόημα να γίνεται αυτό όπως γινόταν παλαιότερα, ποιες είναι οι μεγάλες προκλήσεις τώρα που είμαστε στην τρίτη δεκαετία του 21ου αιώνα. Σας ευχαριστώ πολύ και περιμένω να ακούσω τις παρατηρήσεις σας, τις ερωτήσεις σας και τις εμπειρίες σας.

Χ. Ανθόπουλος: Ευχαριστώ εκ μέρους όλου του πάνελ, τον Ευάγγελο Βενιζέλο για την πρόσκλησή του. Ξεκινάμε τον πρώτο κύκλο της συζήτησης και δίνω το λόγο στον Κώστα Χρυσόγονο, Καθηγητή Συνταγματικού Δικαίου στη Νομική Σχολή ΑΠΘ και συγγραφέα τριών εγχειριδίων που καλύπτουν όλη τη συνταγματική ύλη, το οργανωτικό Συνταγματικό Δίκαιο, τα θεμελιώδη δικαιώματα και την Πολιτειολογία. Με αυτή την εμπειρία του ίσως έχει κάτι περισσότερο να μας πει. Αγαπητέ Κώστα.

Κ. Χρυσόγονος: Ευχαριστώ πολύ, αγαπητέ Μπάμπη, και ευχαριστώ τον Ευάγγελο Βενιζέλο για την πολύ τιμητική πρόσκλησή του να συμμετάσχω στην εκδήλωση αυτή, προλογίζοντας στο διαδικτυακό κοινό τη νέα έκδοση ενός εγχειριδίου Συνταγματικού Δικαίου το οποίο μπαίνει ήδη στην τέταρτη δεκαετία της ιστορίας του, από το 1991 μέχρι σήμερα. Θα προσπαθήσω να είμαι όσο γίνεται αντικειμενικός, αν και αυτό δεν είναι εύκολο, καθώς ο Ευάγγελος Βενιζέλος ήταν, μαζί με τον Δημήτρη Τσάτσο, οι άνθρωποι που με υποδέχθηκαν και με μύησαν στη νομική επιστήμη από το πρώτο έτος των σπουδών μου στη Νομική Θεσσαλονίκης το 1979-80 και η ευγνωμοσύνη μου γι' αυτό, αλλά και για την

καίρια συμπαράστασή τους στη συνέχεια της ακαδημαϊκής μου πορείας είναι διαρκής και απaráγραπτη.

Τα «Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου» του Ευάγγελου Βενιζέλου υπάρχουν 30 χρόνια και επηρεάζουν το συνταγματικό γίνεσθαι και τη νομική εκπαίδευση στη χώρα μας. Γενικότερα βέβαια τα εγχειρίδια Συνταγματικού Δικαίου συνιστούν έναν δείκτη σχετικό με τον συνταγματικό αλλά και τον πολιτικό πολιτισμό μιας χώρας, διότι το Σύνταγμα είναι κατεξοχήν πολιτικός νόμος. Το πώς γράφονται εγχειρίδια που συνήθως προέρχονται από επιστήμονες με κάποια προϊστορία και παρουσία στο χώρο, προφανώς υποδηλώνει μία γενικότερη τάση.

Θα ήθελα, στο πλαίσιο αυτό, να κάνω μία προσπάθεια προσέγγισης και αξιολόγησης της ιστορικής σημασίας των «Μαθημάτων Συνταγματικού Δικαίου» έτσι όπως πρωτοεμφανίσθηκαν το 1991. Τότε περίπου τελείωσε η πρώτη μεταπολιτευτική περίοδος, η περίοδος ίσως της μεταπολιτευτικής αθωότητας και του ενθουσιασμού, με την εγκαθίδρυση μίας δημοκρατίας την οποία ο τόπος δεν την είχε ξαναζήσει σε τέτοια έκταση και ένταση, διότι το μετεμφυλιακό κράτος ήταν ένα κράτος με εγγενή ημιαυταρχικά στοιχεία. Όμως και πριν από το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η συνταγματική ομαλότητα δεν ήταν εμπεδωμένη, ούτε είχε και το βάθος το οποίο απέκτησε μετά το 1974. Αυτά απεικονίζονται και στα εγχειρίδια Συνταγματικού Δικαίου.

Νομίζω ότι τα καλύτερα παραδείγματα, για να δούμε την αλλαγή της ατμόσφαιρας, είναι αφενός, τα εγχειρίδια του Χρήστου Σγουρίτσα, Καθηγητή του Συνταγματικού Δικαίου

στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, και του Αριστόβουλου Μάνεση, Καθηγητή του Συνταγματικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, στα προδικτατορικά χρόνια, και αφετέρου τα εγχειρίδια του Δημήτρη Τσάτσου, με πρώτη έκδοση το 1980, με τον τίτλο «Εισηγήσεις Συνταγματικού Δικαίου», το οποίο κατόπιν γνώρισε αλλεπάλληλες εκδόσεις και η τελική του μορφή είναι η τέταρτη έκδοση για τον Α' τόμο του 1994, και η έκδοση του Β' τόμου το 1992, και βέβαια το 1991 τα «Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου» του Ευάγγελου Βενιζέλου.

Από την πρώτη κιόλας ματιά γίνεται εμφανές ότι υπάρχουν τεράστιες αποκλίσεις. Τα προδικτατορικά βιβλία είναι βέβαια διατυπωμένα στην καθαρεύουσα. Επίσης είναι βιβλία, από εκδοτική άποψη, πτωχά στα μάτια του σημερινού αναγνώστη, διότι και η χώρα τότε ήταν πολύ πτωχότερη από ό,τι είναι σήμερα. Τη δεκαετία του 1960 η Ελλάδα, από άποψη εθνικού εισοδήματος, δεν είχε καμία σχέση με την Ελλάδα του 21ου αιώνα, ήταν πολύ πιο κάτω. Ωστόσο, η πιο σημαντική διαφορά νομίζω πως είναι ο κομφορμισμός ο οποίος διέκρινε τα βιβλία της προδικτατορικής περιόδου, και στην καλύτερη περίπτωση εκδηλωνόταν με τη μορφή ευσεβών πόθων. Διαβάζω, παραδείγματος χάριν, από τις «Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου» του 1967, του Αριστόβουλου Μάνεση, σε σχέση με τον κληρονομικό ανώτατο άρχοντα: «Ο βασιλικός θεσμός δύναται να αποτρέψη ανωμάλους πολιτικές εξελίξεις, ιδίως εις κράτη εις τα οποία δεν υπάρχει μακροχρόνιος και εμπεδωμένη παράδοσις ομαλού πολιτικού βίου. Εις αυτά ο θεσμός του κληρονομικού ανωτάτου άρχοντος δύναται να αποβή ανασχετικός φραγμός εις ενδεχομένην απόπειραν

πραξικοπηματικής καταλύσεως του πολιτεύματος εκ μέρους στρατιωτικών ή άλλων δυναμικών παραγόντων, οι οποίοι θα επεδίωκον να επιβάλλουν δικτατορίαν». Είναι σαν να διαβάζει κανείς αυτά τα οποία, δυστυχώς, συνέβησαν κατά αντίστροφο τρόπο (με τον Κωνσταντίνο Γλύξμπουργκ να διορίζει την κυβέρνηση της χούντας) λίγους μήνες μετά από το συγγραφικό αυτό διάβημα του Μάνεση.

Αυτή ήταν η καλύτερη εκδοχή. Η χειρότερη ήταν η εκδοχή Σγουρίτσα, ο οποίος, ούτε λίγο ούτε πολύ, είχε προαναγγείλει, και μάλιστα από το 1959, στον πρώτο τόμο του Συνταγματικού του Δικαίου, τις ανώμαλες πολιτειακές εξελίξεις του 1965, εν μέρει και του 1963, γιατί και το 1963 είχαμε παρεμβάσεις του αρχηγού του κράτους στη λειτουργία του πολιτεύματος. Έγραφε λοιπόν ο Χρήστος Σγουρίτσας: «Ο βασιλεύς δεν δύναται να παύση Υπουργούς παρά τη θέλησιν του Πρωθυπουργού, ενώ αντιθέτως οφείλει να προβή εις την παύσιν των, εφόσον ταύτην ήθελε προτείνη ο Πρωθυπουργός, εκτός εάν ο βασιλεύς ήθελε ανεύρη άλλον Πρωθυπουργόν, δυνάμενον με άλλους Υπουργούς να σχηματίση βιώσιμον κυβέρνησιν». Ήταν δηλαδή, στην ουσία, μία προαναγγελία της αποστασίας και μία προκαταβολική θεωρητική απολογία της. Και συνέχιζε απτόητος: «Ο βασιλεύς περιορίζεται στην εκλογήν του Πρωθυπουργού, ούτος δε εν συνεχεία καταρτίζει τον κατάλογον των λοιπών Υπουργών, παραμένει όμως ακέραιον το δικαίωμα του βασιλέως να εγκρίνη, εν όλω ή εν μέρει, τον υποβληθέντα εις αυτόν κατάλογον, δυσκόλως όμως θα αρνηθεί την έγκρισίν του εις πρόσωπα τα οποία ο Πρωθυπουργός θα εθεώρει απαραίτητα διά την εφαρμογήν

του κυβερνητικού έργου, διότι άλλως θα έδει ο βασιλεύς να αναζητήσει άλλον Πρωθυπουργόν εκ του αυτού κόμματος». Αυτά, δηλαδή, τα οποία επιδοκίμασε ο Χρήστος Σγουρίτσας με την περιβόητη γνωμοδότησή του, του Ιουλίου του 1965, τα είχε προαναγγείλει από το 1959, ούτε λίγο ούτε πολύ, και αυτά δίδασκε στους φοιτητές του στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Τα εγχειρίδια του Ευάγγελου Βενιζέλου και του Δημήτρη Τσάτσου τα χωρίζει από τα προδικτατορικά εγχειρίδια Συνταγματικού Δικαίου μεγάλη απόσταση. Πρόκειται πλέον για έργα γραμμένα στη δημοτική και από εκδοτική άποψη πολύ αναβαθμισμένα, απεικονίζοντας την αλλαγή του βιοτικού επιπέδου και των πραγματικών συνθηκών στη χώρα. Κυρίως όμως η προσέγγιση της ύλης είναι πλέον μία προσέγγιση κριτική, με ισχυρότερα στοιχεία πολιτικής θεωρίας, πολιτικής φιλοσοφίας και πολιτειολογίας και με πνεύμα, σε σημαντικό βαθμό, αντικομφορμιστικό, με άσκηση δηλαδή κριτικής απέναντι στον θεσμό του Προέδρου της Δημοκρατίας, αλλά και άλλους θεσμούς τους οποίους διαμόρφωσε ο συντακτικός νομοθέτης του 1975. Γενικότερα παρατηρούμε τη διατύπωση ρηξικέλευθων απόψεων που δίνουν μία πολύ έντονη προσωπική σφραγίδα στα μεταδικτατορικά αυτά έργα.

Η διαφορά μεταξύ του Δημήτρη Τσάτσου και του Ευάγγελου Βενιζέλου είναι ότι πρώτος είναι περισσότερο πολιτειολογικά προσανατολισμένος, στο σύνολο του έργου του, ενώ ο Ευάγγελος Βενιζέλος επιδιώκει και καταφέρνει να είναι και περισσότερο νομικός και να παρουσιάζει και να σχολιάζει τη νομολογία, όπως διαμορφώνεται εκάστοτε στα κρίσιμα ζητή-

ματα. Πέρα από αυτό βέβαια καταγράφει τις δικές του πρωτότυπες προσεγγίσεις σε θέματα σχετικά τόσο με τον ευρύτερο δημόσιο βίο, όσο και με εξειδικευμένες νομικές-συνταγματικές πτυχές του, όπως η διάκριση των εξουσιών, τα όρια μεταξύ νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας, το φαινόμενο της λαθραίας κανονιστικής αρμοδιότητας, και πολλά άλλα.

Θα έλεγα ότι το γχειρίδιο του Ευάγγελου Βενιζέλου σηματοδοτεί το πόσο νομικό μάθημα είναι τελικά το Συνταγματικό Δίκαιο. Πέραν του γεγονότος ότι είναι πολιτικό Δίκαιο –και αυτό δεν αμφισβητείται– είναι όμως και η βάση, συνολικότερα, της έννομης τάξης. Συνεπώς είναι ένα βιβλίο το οποίο νομίζω ότι από την πρώτη του έκδοση άνοιξε καινούριους ορίζοντες για την επιστήμη του Συνταγματικού Δικαίου στη χώρα μας και θέλω να ευχηθώ και στην τρίτη έκδοσή του να συνεχίσει στο δρόμο αυτόν. Θα ήθελα, επίσης, να ευχηθώ τα καλύτερα και στον συγγραφέα, τον Ευάγγελο Βενιζέλο, που ήδη βλέπω ότι έχει αρχίσει να πολλαπλασιάζει τη συγγραφική του δραστηριότητα και να έχει μία πολύ εντονότερη παρουσία στα επιστημονικά δρώμενα, μετά την αποχώρησή του από την ενεργό πολιτική. Αυτό φρονώ ότι θα αποβεί εις όφελος και της επιστήμης του Συνταγματικού Δικαίου, αλλά και του ίδιου, διότι στο βάθος της ψυχής του ήταν, είναι και θα είναι συνταγματολόγος. Ευχαριστώ πολύ.

Χ. Ανθόπουλος: Ευχαριστούμε, Κώστα, και για τις ιστορικές παρατηρήσεις. Η αλήθεια είναι ότι η συνταγματική επιστήμη στην Ελλάδα δεν έχει αυτόν τον αυτοστοχασμό που την χαρακτηρίζει σε άλλες χώρες, δηλαδή δεν σκέπτεται το παρελθόν

της. Αναρωτιέμαι μήπως είναι μία καλή ευκαιρία η επέτειος της Εθνικής Ανεξαρτησίας να συνοδευθεί και από μία συζήτηση, για τη συμβολή του Συνταγματικού Δικαίου και των συνταγματολόγων στην οικοδόμηση και την οργάνωση του ελληνικού κράτους.

Δίνω στη συνέχεια το λόγο, για την παρέμβασή της, στη Νέδα Κανελλοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Συνταγματικού Δικαίου στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Νέδα.

Ν. Κανελλοπούλου: Ευχαριστώ πολύ. Με πολλή χαρά και συγκίνηση συμμετέχω και εγώ σε αυτήν την πολύ ωραία συνάντηση για την τελευταία ολοκληρωμένη έκδοση του Συνταγματικού Δικαίου του Ευάγγελου Βενιζέλου.

Ο Ευάγγελος Βενιζέλος μου έκανε την τιμή να είναι επιβλέπων της διδακτορικής μου διατριβής και μάλιστα, θα έλεγα, αναλαμβάνοντας, κατά κάποιον τρόπο, τη σκυτάλη από τον κοινό μας δάσκαλο Δημήτρη Τσάτσο. Τους ευχαριστώ και τους δύο για την εμπιστοσύνη που μου έδειξαν τότε, γιατί πιστεύω ότι η εμπιστοσύνη είναι τελικά η ουσία της διδακτικής σχέσης.

Δεν είναι η θέση μου να μιλήσω για το σεβασμό που είχε ο Δημήτρης Τσάτσος για την επιστημονική άποψη του Ευάγγελου Βενιζέλου. Επιτρέψτε μου όμως, με την ευκαιρία σήμερα, να σας μεταφέρω μία στιγμή στην οποία έτυχε να είμαι μάρτυρας. Είναι μία δύσκολη στιγμή, είναι η στιγμή όπου ο Δημήτρης Τσάτσος έχει μόλις ξυπνήσει από την αναισθησία –είχε κάνει την εγχείρηση προς το τέλος της ζωής του– και είναι η στιγμή όπου είναι στο τελικό στάδιο της έκδοσης το

μεγάλο του έργο, η Πολιτεία, την οποία τελικώς δεν πρόλαβε και να δει να έχει εκδοθεί, και μένει να γίνει το εξώφυλλο. Είναι η στιγμή που ξυπνά από την αναισθησία –έτυχε να ήμουν εκεί– και κυριολεκτικά η πρώτη του κουβέντα, ανοίγοντας τα μάτια του, ήταν να ρωτήσει την Αφροδίτη Γεωργουλέα, τη γραμματέα του, εάν μπήκε στο εξώφυλλο η φωτογραφία του Ευάγγελου Βενιζέλου. Η στιγμή αυτή ήταν για εμένα καταλυτική.

Εάν λοιπόν, όπως έλεγε ο Δημήτρης Τσάτσος, στον οποίο συναφιερώνεται το βιβλίο –και χαίρομαι που αφιερώνεται στο Δημήτρη Τσάτσο και όχι στη μνήμη του, γιατί, όπως είπε προηγουμένως ο Βαγγέλης, είναι πάντοτε παρών, είναι πάντοτε μεταξύ μας– εάν λοιπόν η ευθύνη του ερμηνευτή του Συντάγματος είναι ευθύνη πολιτική, η ευθύνη του πολιτικού είναι πρωτίστως ευθύνη υπεράσπισης του Συντάγματος. Το βιβλίο αυτό και η διδασκαλία του Ευάγγελου Βενιζέλου είναι, κατά τη γνώμη μου, η ζωντανή, πολύτιμη απόδειξη αυτής της ευθύνης. Μία από τις πιο κρίσιμες στιγμές της πρόσφατης ιστορίας μας στην κυβέρνηση Σαμαρά-Βενιζέλου –μία στιγμή κρίσιμη όχι μόνο για την Ελλάδα, αλλά και για τη θέση μας στην Ευρώπη– ο Ευάγγελος Βενιζέλος διαμόρφωσε την έννοια του συνταγματικού τόξου και απώθησε έτσι ριζικά τον ολοκληρωτισμό της Χρυσής Αυγής. Επιδεικνύοντας ένα είδος θα έλεγα, εάν μου επιτραπεί η έκφραση, πολεμικού συνταγματισμού, υπερασπίσθηκε στην πράξη την ουσία του δημοκρατικού κράτους και του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού και επέτρεψε αυτό που ο ίδιος ονομάζει την αντοχή του Συντάγματος απέναντι σε δυνάμεις καταστρατήγησής του.

Σήμερα πολλές φορές, όταν μπαίνω στο αμφιθέατρο, έχω την αμφιβολία, διερωτώμαι εάν αυτό που διδάσκουμε ως Συνταγματικό Δίκαιο ανταποκρίνεται ακόμα στην αλήθεια, γιατί οι αλλαγές, όπως ξέρουμε όλοι, που συντελούνται τα τελευταία χρόνια στη φύση, στο ρόλο του κράτους με τη διεθνοποίηση και την ευρωπαϊκή του Δικαίου, με τη διάχυση των φορέων της εξουσίας, με την αποκρατικοποίηση των κλασικών κρατικών καθηκόντων, αντανακλούν στο Σύνταγμα, που παραδοσιακά ταυτίζεται με το κράτος και επομένως και στους συνταγματικούς θεσμούς. Στη θέση της κλασικής μεθόδου του Συνταγματικού Δικαίου, που μας είχε συνηθίσει σε μία αφαιρετική δυαδική λογική και, άρα, μας είχε συνηθίσει σε κάποιες βεβαιότητες παρεισφρέουν σιγά-σιγά έννοιες όπως ο πλουραλισμός, η διακανονιστικότητα και, τελικά, η απροσδιοριστία.

Στο βιβλίο του αυτό ο Ευάγγελος Βενιζέλος αναφέρεται, ασφαλώς, σε όλες αυτές τις θεωρίες –εξαντλητικά, θα έλεγα– είτε αφορούν την ευρωπαϊκή ενοποίηση είτε αφορούν τις μετανεωτερικές θεωρίες ή τάσεις, και, κατά τούτο, συνεχίζει την μεγάλη πνευματική παράδοση της Δύσης, που θέλει η μελέτη του πολιτικού φαινομένου να συναρτάται και με τη φιλοσοφία και με την πολιτική θεωρία και με την κοινωνιολογία. Τις αντιμετωπίζει όμως ως πιθανότητες, γιατί το πρωταρχικό και το τελικό ζητούμενο για τον Ευάγγελο Βενιζέλο παραμένει πάντα η ασφάλεια Δικαίου. Όπως ο ίδιος γράφει –και τον αναφέρω– η αναγωγή στο Σύνταγμα συνδέεται, θεωρητικά και ιστορικά με το Κράτος Δικαίου, άρα με την ασφάλεια Δικαίου και με τη δημοκρατική αρχή. Πράγ-

ματι ίσως το ξεχνάμε, αλλά τελικά η μήτρα του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού είναι η αξίωση του ανθρώπου για προστασία από κάθε μορφής αυθαιρεσία. Η μήτρα είναι η ασφάλεια Δικαίου.

Παραμένει, λοιπόν, πιστός στο Σύνταγμα ως επιστημολογικό παράδειγμα της νομικής επιστήμης, όπως πολύ ωραία λέει –εγώ θα έλεγα του νομικού πολιτισμού, γενικότερα του ευρωπαϊκού πολιτισμού, γιατί η νομική επιστήμη είναι προϊόν του ευρωπαϊκού πολιτισμού, είναι χαρακτηριστικό του ευρωπαϊκού πολιτισμού– και έρχεται να δώσει λύσεις στο πλαίσιο του Συντάγματος, όχι μόνο ερμηνευτικά αλλά και, ως μέλος του αναθεωρητικού νομοθέτη, κανονιστικές λύσεις.

Θα σταθώ σε μία αρχή από όλες όσες του οφείλει το σύγχρονο Συνταγματικό Δίκαιο, στην αρχή της συναίνεσης, την οποία αντιλαμβάνεται υπό τη διττή της εκδοχή, και υπό την αριθμητική τυπική εκδοχή αλλά και υπό την ουσιαστική νομιμοποιητική εκδοχή. Εισάγει την αρχή της συναίνεσης όχι μόνο σε επίπεδο συνταγματικών διαδικασιών –στην αναθεώρηση, στην ανάδειξη των ανεξάρτητων αρχών, για τη θέσπιση των εκτελεστικών του Συντάγματος νόμων, παραδείγματος χάρη στο Εκλογικό Δίκαιο– αλλά κυρίως, την εισάγει και σε άλλα επίπεδα λειτουργίας της πολιτείας, παραδείγματος χάριν όταν αναφέρεται στα «ανοιχτά πολιτικά κόμματα», στις μορφές διαβουλευτικής δημοκρατίας, στην παράλληλη διεθνοποίηση και ευρωπαϊκή του εθνικού Συντάγματος και τη συνταγματοποίηση του Διεθνούς και του Ευρωπαϊκού Δικαίου, θα έλεγα ακόμα και με την έννοια της συνταγματικής πολιτικής την οποία αναγνωρίζει και στη δικαιοδοτική λειτουργία.

Εάν τον διαβάζω σωστά, την έννοια της συναίνεσης τη συνάγει όχι μόνο από την έννοια της δημοκρατικής αρχής, τη συνάγει, και από την ίδια τη φύση του Συντάγματος ως συστήματος διακανονισμών, ο όρος διακανονισμός επανέρχεται συνέχεια στο βιβλίο. Αυτή η αναγωγή στον διακανονισμό με πηγαίνει πίσω, στις ρίζες του ευρωπαϊκού συνταγματισμού, με πηγαίνει στην έννοια του *consensus fidelium*, που χρησιμοποίησε ήδη ο Μαρσίλιος της Πάδοβας, και με πηγαίνει, βέβαια, στην έννοια του κοινωνικού συμβολαίου, υπό τη διπλή του διάσταση, δηλαδή όχι μόνο ως συμβόλαιο με την εξουσία, αλλά και ως συμβόλαιο των μελών της πολιτικής κοινότητας μεταξύ τους. Η έννοια της συναίνεσης με πηγαίνει σε μία συμβασιακή θεώρηση του Συντάγματος, σε μία πιο οριζόντια θεώρηση του Συντάγματος, αντί της κάθετης θεώρησης του Συντάγματος, χωρίς αυτό να επηρεάζει τη δεσμευτική του ισχύ.

Κάνω λοιπόν μία σκέψη –ένα ερώτημα, εάν θέλετε. Μήπως πρέπει να στραφούμε περισσότερο, εν όψει των μεταβολών που υφίσταται σήμερα το εξουσιαστικό φαινόμενο, σε αυτήν την έννοια της συναινετικής, ή συμβασιακής θεώρησης του Συντάγματος. Ίσως να μας δίνει νέα εργαλεία, νέες ερμηνευτικές διεξόδους σε ζητήματα σύγχρονα. Δεν αναφέρομαι μονάχα στο θέμα του ευρωπαϊκού συνταγματικού χώρου, ή τόπου όπως το λέω εγώ, νομίζω ότι μπορούμε να βρούμε εκεί διεξόδους για ζητήματα ακόμα πιο κρίσιμα στο πεδίο των δικαιωμάτων. Αναφέρομαι στην έννοια του καθήκοντος αλληλεγγύης και αναφέρομαι και στην έννοια των κοινωνικών δικαιωμάτων, γιατί έχω την αίσθηση ότι μία πιο συμβασιακή

αντίληψη του Συντάγματος θα επέτρεπε να ενισχύσουμε και την κανονιστική δεσμευτικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων. Θα ήθελα επομένως, εάν μας το επιτρέψει ο χρόνος, να μας δώσει για αυτό τις σκέψεις του ο Ευάγγελος Βενιζέλος, που τελικά δεν είναι μόνο δάσκαλός μας, είναι δάσκαλος όλων μας. Ευχαριστώ πολύ.

Χ. Ανθόπουλος: Ευχαριστούμε, Νέδα. Θυμάμαι, πράγματι, τη βαρυσήμαντη αυτή παρέμβαση του Ευάγγελου Βενιζέλου, πριν από τη δολοφονία του Παύλου Φύσσα, τότε ως Πρόεδρου του ΠΑΣΟΚ, και σε μία εποχή που πολλοί υποστήριζαν το δικαίωμα των ναζι να είναι ναζι. Ο Ευάγγελος Βενιζέλος ξεκαθάρισε κατηγορηματικά σε αυτή τη συνέντευξή του ότι η Χρυσή Αυγή είναι ένα κόμμα αντισυνταγματικό, ανεξάρτητα εάν επιτρέπεται ή όχι η απαγόρευσή του. Αλλά αυτή η δήλωσή του, ότι η Χρυσή Αυγή είναι ένα κόμμα αντισυνταγματικό, είχε ή έπρεπε να έχει νομικές συνέπειες, σε σχέση με τη συμπεριφορά των άλλων πολιτικών δυνάμεων απέναντι στο νεοναζιστικό μόρφωμα.

Ο λόγος στον νεώτερο του κύκλου αυτού, τον Παναγιώτη Δουδωνή, Διδάκτορα Συνταγματικού Δικαίου και Λέκτορα στο Κολλέγιο Oriiel του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης.

Π. Δουδωνής: Θέλω να σας ευχαριστήσω πάρα πολύ για τη σημερινή πρόσκληση, να ευχαριστήσω τον Μπάμπη Ανθόπουλο και το δάσκαλό μου, τον Ευάγγελο Βενιζέλο, που μου κάνει αυτήν την τιμή, να μιλήσω και εγώ σήμερα.

Θα σας έλεγα ότι το θέμα της σημερινής εκδήλωσης, «ποιο είναι το νόημα της διδασκαλίας του Συνταγματικού Δικαίου

στην εποχή μας;» δεν προκαλεί απλώς αλλά και υπενθυμίζει πως στην επιστήμη πρέπει να αναρωτιόμαστε για όλα, ακόμα και για το ίδιο το νόημα της διδασκαλίας αυτής της επιστήμης μας, του Συνταγματικού Δικαίου. Εκεί που βρίσκονται τα περισσότερα ερωτήματα, ακόμα και τα πιο υπαρξιακά, εκεί βρίσκεται και η επιστήμη.

Μιλώντας τώρα για το Συνταγματικό Δίκαιο, θέλω να σας πω μια ιστορία. Στην κοινή Σχολή Νομικής και Σύγχρονης Ιστορίας, που λειτουργούσε στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης κάποια περίοδο τον 19ο αιώνα, το σύνταγμα υπήρξε το μήλον της έριδος μεταξύ των νομικών, από τη μία, και των ιστορικών, από την άλλη. Τη θέση των ιστορικών συνόψισε ο Edward Augustus Freeman –εμείς τον ξέρουμε περισσότερο ως φιλέλληνα και ως πεθερό του Sir Arthur Evans, του ανασκαφέα της Κνωσσοῦ– ο οποίος έλεγε πως «η ιστορία είναι η πολιτική του παρελθόντος και η πολιτική είναι η ιστορία του παρόντος». Στα πλαίσια αυτά, λοιπόν, εξέταζε από ιστορική πλευρά την εξέλιξη των πολιτικών και συνταγματικών θεσμών. Του απάντησε κάποια χρόνια μετά ο φίλος του, πατέρας του αγγλικού Συνταγματικού Δικαίου, ο Albert Venn Dicey, ο οποίος υποστήριζε ότι η αποκλειστικά ιστορική προσέγγιση ενός θεσμού κινδυνεύει να μας παρασύρει, από το ερώτημα «πώς είναι» στο ερώτημα «πώς έγινε» αυτό που είναι.

Αντιλαμβάνεται, λοιπόν, κανείς ότι και οι δύο αυτές θέσεις παρουσιάζουν ελλείψεις, η πρώτη περισσότερες, η δεύτερη λιγότερες, δεν είναι της παρούσης να το αναλύσουμε. Αυτό στο οποίο πρέπει να σταθούμε είναι ο τρόπος με τον οποίο

ο Καθηγητής Ευάγγελος Βενιζέλος κατορθώνει να συγκεράσει τη βαθύτερη γνώση και συμβολή του στην ιστορία και την ιστορικότητα του συντάγματος με τη νομική μέθοδο –ακούσθηκε και πριν– τόσο στη διδασκαλία του στο ΑΠΘ, ή τις ομιλίες του στην Οξφόρδη, όπου είχαμε τη χαρά να τον υποδεχθούμε στο Κολλέγιο Oriel, όσο και στο αποτύπωμα στο γραπτό λόγο της ακαδημαϊκής διαδρομής του, όπως αυτό φαίνεται μέσα από την αναθεωρημένη έκδοση των «Μαθημάτων Συνταγματικού Δικαίου».

Αυτή η διαλεκτική σύνθεση είναι προϊόν μίας έννοιας που νομίζω την ξέρουμε καλά στη Θεολογία, και δη στην Ορθοδοξία και δεν είναι άλλη από το βίωμα. Η σύνθεση, δηλαδή, της νομικής προσέγγισης και της ιστορικότητας του Συντάγματος είναι στην περίπτωση του Καθηγητή Βενιζέλου αποτέλεσμα της βιωμένης εμπειρίας, της συμμετοχής σε όλα τα μεγάλα συνταγματικά ζητήματα της Μεταπολίτευσης, με αποκορύφωμα την μεταρρυθμιστική συνταγματική αναθεώρηση του 2001, αλλά και τη σωτηρία της χώρας το 2011-2015.

Εδώ υπάρχει, νομίζω, ένα στοιχείο μοναδικό, το οποίο και θέλω να εισφέρω στη συζήτηση. Η εμπειρία αυτή, επιστημονικά, δεν οδηγεί σε πολιτική μονομέρεια της ανάλυσης του ελληνικού συντάγματος, αλλά και των διεθνών συνταγματικών εξελίξεων. Σας παραπέμπω στις αναφορές του Βενιζέλου, παραδείγματος χάρη στο Brexit. Η εμπειρία εμπλουτίζει τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζεται το συνταγματικό φαινόμενο, ανοίγοντας περισσότερες ευκαιρίες για συζήτηση. Γιατί σε αυτές τις ευκαιρίες ανταλλαγής επιχειρημάτων επάνω στο συνταγματικό μας οικοδόμημα ερείδεται και η μεγάλη

συνεισφορά του Συνταγματικού Δικαίου στην εποχή μας.

Ήδη άκουσα κάποιες σκέψεις και, ακόμα πιο πριν, έχω ακούσει πολλές ιστορίες για τον τρόπο διδασκαλίας του Ευάγγελου Βενιζέλου και τη μοναδικότητά του. Εγώ δεν είχα την τύχη να τον έχω καθηγητή με τη στενή έννοια, αλλά έχω την τιμή να με καθοδηγεί επιστημονικά όλα αυτά τα χρόνια και, πάνω από όλα, να απολαμβάνω την ευρύτητα του πνεύματός του. Στα πλαίσια λοιπόν αυτά, σε επίπεδο σκέψεων, θυμάμαι μία συζήτησή μας σε ένα δείπνο με τον φίλο και των δύο μας, τον Χρήστο Χωμενίδη, όταν η κουβέντα πέρασε από την πεζογραφία στην ποίηση. Εκεί ο Βενιζέλος μας είπε το εξής «το να γράφεις τεχνικά καλή ποίηση είναι εύκολο, το δύσκολο είναι να εκθεθείς, μόνο όταν εκτίθεσαι γίνεται η μεγάλη ποίηση».

Θα πω πως αυτές οι επισημάνσεις για την ποίηση ταιριάζουν και στο πιο ποιητικό κομμάτι της νομικής επιστήμης ή μάλλον στο πιο νομικό κομμάτι της ποίησης που είναι το Συνταγματικό Δίκαιο. Εδώ η σύνθεση της θεωρίας και της πράξης, ανάλυσης και έκθεσης για την επίλυση των μεγάλων προβλημάτων της χώρας και του συνταγματικού της οικοδομήματος, κάνει την επιστήμη αυτό που θα έλεγα εν τοις πράγμασι κανονιστική, δημιουργεί δηλαδή τη μεγάλη επιστήμη. Νομίζω πως στο σημείο αυτό θα μπορούσε να αρχίσουμε μία άλλη θαυμάσια συζήτηση, αλλά ευκαιρίες θα υπάρχουν στο μέλλον πολλές για να γίνει. Ως τότε, σας ευχαριστώ πολύ και περιμένω να σας ακούσω.

Χ. Ανθόπουλος: Ευχαριστούμε Παναγιώτη, πράγματι η σχέση του Βαγγέλη Βενιζέλου με την ποίηση είναι ένα ανοιχτό πεδίο

προς διερεύνηση. Εδώ θυμίζω ένα ίσως όχι πολύ γνωστό άρθρο του στο Books' Journal, στο οποίο ασχολείται με την πολιτειολογική ποιητική του Διονύσιου Σολωμού. Κλείσαμε όμως ήδη τον πρώτο κύκλο, έχουμε εισφορά απόψεων, ιδεών, παρατηρήσεων και όπως είπαμε μπορούμε να δώσουμε τώρα το λόγο στον Βαγγέλη Βενιζέλο για να ολοκληρώσουμε το μέρος αυτό με τις δικές του σκέψεις. Βαγγέλη.

Ευ. Βενιζέλος: Ευχαριστώ, Μπάμπη μου. Ευχαριστώ πάρα πολύ τον Κώστα, τη Νέδα και τον Παναγιώτη για την αγάπη με την οποία αντιμετώπισαν και τα «Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου» και το συγγραφέα και τις απόψεις του.

Να δώσω μερικές απαντήσεις. Συμφωνώ με την περιοδολόγηση που έκανε ο Κώστας Χρυσόγονος, πράγματι υπάρχει αυτή η εμφανής διαφορά μεταξύ των προδικτατορικών και των μεταδικτατορικών εγχειριδίων Συνταγματικού Δικαίου. Έχει αλλάξει η ιστορική φάση, έχουν αλλάξει οι συνθήκες. Εγώ θα επέμενα και σε μία **περιοδολόγηση εντός της ευρύτερης μεταπολιτευτικής περιόδου**. Τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, θα έλεγα τα χρόνια του ενθουσιασμού και της αθώτητας, τελειώνουν κάπου στο 1989. Τα πρώτα χρόνια, έντονα επηρεασμένα από την εμπειρία της χούντας, από τις αντιστασιακές μνήμες, από το σύνδρομο της αποστασίας που, μαζί με το σύνδρομο της Ζυρίχης και του Λονδίνου στην εξωτερική πολιτική επηρεάζουν μέχρι σήμερα το δημόσιο βίο, το Συνταγματικό Δίκαιο ήταν, λίγο ή πολύ, όπως έλεγε ο Αριστόβουλος Μάνεσης, η τεχνική της πολιτικής ελευθερίας. Αποδίδαμε πάρα πολύ μεγάλη σημασία στη δημοκρατική θεώρηση

του Συνταγματικού Δικαίου, στο οργανωτικό μέρος, στις σχέσεις μεταξύ των αμέσων οργάνων, στο ρόλο του Αρχηγού του κράτους, στις σχέσεις Βασιλιά, στην αρχή, και Προέδρου της Δημοκρατίας, στη συνέχεια, με τον Πρωθυπουργό, μέσα σε ένα σχήμα πλειοψηφικού κοινοβουλευτισμού που είχαμε βιώσει την πρώτη δεκαπενταετία περίπου της Μεταπολίτευσης, η οποία κλείνει με το λεγόμενο «βρώμικο '89», κλείνει με το Ειδικό Δικαστήριο, με τις μεγάλες συγκρούσεις.

Στο μεταξύ έχουμε ζήσει τη σύγκρουση περί την ερμηνεία και τη σύγκρουση περί τη μέθοδο, με αφορμή την «ψήφο Αλευρά». Έχουμε ζήσει μία πολύ μεγάλη επιστημονική σύγκρουση σε σχέση με την αναθεώρηση του 1986. Έχουμε ζήσει την απομείωση των αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας και την ακύρωση της εν δυνάμει ημιπροεδρικής ανάγνωσης του Συντάγματος. Νομίζω ότι διαμορφώνεται ένα νέο πεδίο πια. Πρέπει να φύγουμε από το πολιτικό Συνταγματικό Δίκαιο, από το φοβικό, από το Συνταγματικό Δίκαιο των οργάνων, από το δημοκρατικό Συνταγματικό Δίκαιο το οποίο κινείται σε ένα φάσμα πολύ περιορισμένο επιστημολογικά μεταξύ πολιτικής επιστήμης και πολιτειολογίας από τη μία μεριά, και Διοικητικού Δικαίου από την άλλη, και να περάσουμε σε ένα Συνταγματικό Δίκαιο το οποίο έχει ένα θεμελιώδες χαρακτηριστικό, την επεκτατικότητά του. Η αναγωγή στο Σύνταγμα, μέσω του πολιτικού ελέγχου της συνταγματικότητας, που είναι το αντικείμενο της διατριβής της Νέδας, και του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας, που ήταν το αντικείμενο του βιβλίου που είχαμε γράψει το 1985 από κοινού με το Βασίλη Σκουρή, αρχίζει πια και καταλαμβάνει τα πάντα.

Το να γράψει λοιπόν κανείς ένα εγχειρίδιο το 1991, εν μέσω εκείνης της πολιτικής συγκυρίας, και να μην πολιτικολογεί αλλά να επιδιώκει να μεταβάλει την επιστημολογική ταυτότητα του Συνταγματικού Δικαίου ως νομικού κλάδου, είναι ένα εγχείρημα, πρέπει να σας πω, πάρα πολύ δύσκολο. Θα μπορούσε να μιλήσει κανείς συγκυριακά, θα μπορούσε να μιλήσει κανείς για το τι συνέβαινε εκείνη την περίοδο και να μην ασχοληθεί, όπως προσωπικά επέλεξα να ασχοληθώ, με τη δικαιοπαραγωγική διαδικασία, με την πολλαπλότητα των εννόμων τάξεων.

Το 1991 ήμουν ακόμη πολύ νέος, είχα περίπου 10-11 χρόνια διδακτικής εμπειρίας, ήμουν ένας νέος Καθηγητής, έγραψα ένα εγχειρίδιο με δύο κίνητρα. Το ένα κίνητρο είναι η διδακτική μέριμνα, δηλαδή η αγάπη για τους φοιτητές μου, η φροντίδα για τη μάθησή τους, η σχέση μου μαζί τους. Το δεύτερο κίνητρο ήταν επιστημολογικό, ήθελα να μετατοπίσω το Συνταγματικό Δίκαιο, από το Δίκαιο των άμεσων οργάνων του κράτους και των αρχών που διέπουν το πολίτευμα σε ένα Δίκαιο το οποίο λειτουργεί πράγματι ως βάση και ως κορυφή της έννομης τάξης.

Θεραπεύουμε έναν κλάδο της νομικής επιστήμης που εάν τον συγκρίναμε με αυτό που συμβαίνει στην κυρίαρχη την περίοδο αυτή λόγω πανδημίας ιατρική επιστήμη, περιλαμβάνει στοιχειώδεις γνώσεις ανατομίας και τις πλέον εξειδικευμένες και απαιτητικές γνώσεις εντατικής θεραπείας, επειγουσας ιατρικής και ιατρικής ακριβείας. Όλα αυτά στη νομική επιστήμη είναι Συνταγματικό Δίκαιο, από τις εισαγωγικές / βασικές έννοιες μέχρι τα πιο εξειδικευμένα τεχνικά προβλή-

ματα τα οποία, λόγω του διάχυτου και επεκτατικού ελέγχου της συνταγματικότητας και της αναγωγής στο Σύνταγμα, καθίστανται προβλήματα συνταγματικότητας. Ενώ το Σύνταγμα έχει καταστεί ένα Σύνταγμα κράτους περιορισμένης κυριαρχίας, ένα Σύνταγμα που διατηρεί τη μορφή του, αλλά χάνει σιγά-σιγά το ιστορικό του περιεχόμενο, γιατί ως μορφή το διεκδικούν και αυτοί που δεν είχαν καμία ιστορική σχέση μαζί του, όπως είναι, για παράδειγμα, η υβριδική οντότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Εδώ εντάσσεται γενικότερα, θα έλεγα, το φαινόμενο της συνταγματοποίησης του Διεθνούς Δικαίου.

Άρα, ήθελα να μεταθέσω τη διδασκαλία στη γενική θεωρία του Συνταγματικού Δικαίου, στα ζητήματα ερμηνείας και στα ζητήματα δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας και, κυρίως, στα ζητήματα της δικαιопαραγωγικής διαδικασίας, όπου φυσικά εμπλέκεται και η διάκριση των εξουσιών, η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, εκεί στην πραγματικότητα μιλάμε για τα όρια του νομοθέτη σε σχέση με τον δικαστή και αντίστροφα.

Αυτό ήταν την εποχή εκείνη ένα εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα, γιατί έπρεπε να ξεπεράσουμε τις αβεβαιότητες και τις ψευδαισθήσεις της πρώιμης Μεταπολίτευσης, έπρεπε να ξεπεράσουμε την εμμονή που είχε η επιστήμη με τις αρχικές αντιφάσεις του Συντάγματος του 1975, τις λεγόμενες υπεραρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας και ούτω καθεξής. Έπρεπε να ξεπεράσουμε και τη «συμφηφιστική» λειτουργία της πρώτης οκταετίας του ΠΑΣΟΚ το οποίο ήρθε, με μία νομοθετική υπερένταση και με υπερβολές, να καλύψει τα κενά όλης της περιόδου του μετεμφυλιακού κράτους. Όλα

τα κενά, από τις εκλογές του 1946 που έγιναν με αποχή της Αριστεράς, μέχρι τις εκλογές του Μαΐου του 1967 που δεν έγιναν ποτέ.

Όταν έγραφα το ίδιο εγχειρίδιο ξανά το 2008, ήμουν ο γενικός εισηγητής της αναθεώρησης του 2001, έναν ρόλο που επωμίστηκα από το 1995 έως το 2001. Μπορούσα να μιλήσω για τα στοιχεία της υποκειμενικής ιστορικής ερμηνείας του Συντάγματος, επικαλούμενος ως πηγή αυτά που ο ίδιος είχα πει στην αναθεωρητική διαδικασία στην Πρώτη και τη Δεύτερη Βουλή. Πολλά πράγματα ήταν τελείως διαφορετικά, το ευρωπαϊκό φαινόμενο είχε μετεξελιχθεί, ήμασταν πολύ κοντά στη Συνθήκη της Λισαβόνας, είχε προ πολλού γίνει η Νομισματική Ένωση, ήμασταν εντός Ευρωζώνης, δεν είχαμε συνείδηση της επικείμενης κρίσης, ίσως δεν είχαμε καν συνείδηση του κεκτημένου της αναθεώρησης.

Το κεκτημένο της αναθεώρησης του 2001 αντιμετώπισθηκε από την επιστημονική κοινότητα του Συνταγματικού Δικαίου στη χώρα μας με τρόπο μυωπικό και μικρόψυχο και, ως εκ τούτου, παρεμποδίσθηκε και η γενική κοινή γνώμη αλλά και η ειδική κοινή γνώμη των νομικών, και κυρίως των δικαστών, να αντιληφθεί το βάθος των κανονιστικών μεταβολών που επέφερε η αναθεώρηση του 2001, να αντιληφθούν όλοι τις καινοτομίες που εμπεριείχε η αναθεώρηση του 2001. Για αυτό υπάρχει ακόμα τεράστιο περιθώριο ερμηνευτικής «ανασκαφής» του Συντάγματος και για αυτό η μεγαλύτερη εισφορά της αναθεώρησης του 2019 είναι ότι άφησε αλώβητη στα κρισιμότερα σημεία της την αναθεώρηση του 2001.

Συμφωνώ με τη Νέδα Κανελλοπούλου ότι μία Αρχή που αναδεικνύεται το 2001 είναι η Αρχή της συναίνεσης, δηλαδή της μεταπλειοψηφικότητας. Το Σύνταγμα ιστορικά είναι μεταπλειοψηφικό, δεν θα έλεγα ότι είναι αντιπλειοψηφικό, αλλά πάντως, επειδή διακανονίζει το μακρύ ιστορικό χρόνο, είναι αντισυγκυριακό και, υπό την έννοια αυτή, είναι ένας φραγμός στη συγκυριακή παροδική πλειοψηφία, διότι πρέπει να διαφυλάξει τους μακροπρόθεσμους διακανονισμούς. Η μεταπλειοψηφία ως Αρχή μεταφέρει την ανάγκη να αναζητούμε συναινέσεις και κατά τη διάρκεια του βραχέως ιστορικού χρόνου. Αυτό είναι μία πολύ σημαντική μεταβολή που συνδέεται και με ολόκληρη την προσπάθειά μου να παρουσιάσω την έννοια της μετα-αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Γιατί, η αντιπροσωπευτική δημοκρατία από μόνη της δεν μπορεί να καλύψει το κενό πολιτικής συμμετοχής, πολιτικής εκπροσώπησης. Υπάρχει μία κρίση συμμετοχής και αντιπροσώπευσης που δεν μπορεί να τη λύσει το κλασικό σχήμα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας μαζί με τους κλασικούς θεσμούς του δημοψηφίσματος και της λαϊκής νομοθετικής πρωτοβουλίας, χρειάζεται μία άλλη αντίληψη που απορρέει από την ιστορική μήτρα του συνταγματισμού. Αυτό νομίζω ότι το έχει αντιληφθεί καλύτερα από το εθνικό κράτος η Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία είναι μία συνεχής διακυβερνητική διαπραγμάτευση, όχι με όλα τα αποτελέσματα που θα θέλαμε, αλλά πάντως με ιστορικά διακριτά αποτελέσματα. Γιατί παρακολουθούμε μία περίεργη κυκλική κίνηση, από τα εθνικά Συντάγματα και τον εθνικό συνταγματισμό πηγαίνουμε στις αξίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και από τις αξίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης

πηγαίνουμε στο διεθνή, πολιτικό και δικαστικό τελικά έλεγχο των εθνικών συνταγματικών τάξεων, και στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και πολύ πιο εύκολα στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Στο μεταξύ, από εκεί που επικοινωνούσαμε κυρίως με την Πολιτειολογία, με την Πολιτική Επιστήμη, με την Πολιτική Ιστορία, με το Διοικητικό Δίκαιο, το Φορολογικό Δίκαιο, τώρα η επικοινωνία μας με το Εργατικό Δίκαιο, με το Οικογενειακό Δίκαιο, με το Δίκαιο της Προστασίας των Προσωπικών Δεδομένων, με το Διεθνές Δίκαιο Προστασίας των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, με πολύ σημαντικούς κλάδους του Ειδικού Διοικητικού Δικαίου, όπως είναι η χωροταξία, το περιβάλλον, γενικά ο χωρικός σχεδιασμός, λόγω του άρθρου 24, διευρύνει την οπτική γωνία του Συνταγματικού Δικαίου όσο γίνεται περισσότερο.

Βέβαια, όλα αυτά δεν έγιναν εύκολα, έγιναν μέσα από συγκρούσεις στις οποίες πράγματι έτυχε να πάρω μέρος, στη σύγκρουση για την «ψήφο Αλευρά», στη σύγκρουση για την εκκλησιαστική περιουσία με το νόμο Τρίτση, στη σύγκρουση για τη βασιλική περιουσία, στη σύγκρουση για την αναθεώρηση του 1986, στη σύγκρουση για τις δίκες στο Ειδικό Δικαστήριο κατά του Ανδρέα Παπανδρέου το 1989. Αναρωτιέμαι τώρα πώς ένας επιστήμων, που είναι νέος και που κινείται εντός των ακαδημαϊκών συμβάσεων, μπορεί να μετέχει σε αυτό το διάλογο και με τι αίσθηση κινδύνου ή με τι έλλειψη αίσθησης κινδύνου η οποία μερικές φορές είναι σωστική. Δηλαδή είναι καλύτερο να έχεις απουσία της συνείδησης κινδύνου, παρά να έχεις ιδιαίτερα ανεπτυγμένη τη συνείδηση

του κινδύνου. Άρα πρέπει να αναλαμβάνεις ευθύνες.

Υπάρχει ένα φαινόμενο το οποίο είναι, κατά τη γνώμη μου, γοητευτικό μέσα στην αντίφασή του. Έχω τη μεγαλύτερη πολιτική ενασχόληση μεταξύ των καθηγητών του Δημοσίου Δικαίου, των καθηγητών Νομικής θα έλεγα της περιόδου μου. Πολιτική ενασχόληση δεν είναι να έχεις κάνει μία περίοδο βουλευτής ή να έχεις κάνει μέλος μίας κυβέρνησης υπηρεσιακής ή έστω και πολιτικής, με την έννοια της παροχής ψήφου εμπιστοσύνης. Συμμετοχή στην πολιτική σημαίνει συμμετοχή στην πολιτική ηγεσία, σημαίνει συμμετοχή στην ευθύνη, σημαίνει να θυσιάζεις τη δημοφιλία σου, σημαίνει να αναλαμβάνεις κόστος προσωπικό, να προσπαθείς να δώσεις απάντηση σε ερωτήσεις ιστορικές. Εν τούτοις, αγωνίστηκα από την αρχή να τονίσω το νομικό χαρακτήρα όλων αυτών των εννοιών και όλων αυτών των διαδικασιών, χωρίς τον οποίο δεν υπάρχει Συνταγματικό Δίκαιο και αν δεν υπάρχει Συνταγματικό Δίκαιο, δεν υπάρχει έννομη τάξη.

Για αυτό και πιστεύω βαθύτατα στο ηθικό, δηλαδή στο αξιακό περιεχόμενο του νομικού θετικισμού. Το ηθικό περιεχόμενο του νομικού θετικισμού είναι, κατά τη γνώμη μου, το κεκτημένο της νεωτερικότητας. Υπό την έννοια αυτή, συμβαίνει το εξής παράδοξο. Εμένα ο δάσκαλός μου, ο φίλος μου και ο μέντοράς μου είναι ο Δημήτρης ο Τσάτσος, αλλά δάσκαλός μου ήταν και ο Αριστόβουλος Μάνεσης. Ο Δημήτρης είναι επηρεασμένος ιστορικά από το Θεμιστοκλή Τσάτσο, έχει μία ιδεαλιστική ροπή, μία ηθικοδικαιική ροπή. Εγώ είμαι οπαδός του θετικισμού. Ο θετικισμός του Μάνεση έχει διαγράψει την εξής καμπύλη, ξεκινά ως στεγνός, μονο-

διάστατος νομικός θετικισμός και στη συνέχεια εξελίσσεται σε ένα είδος κοινωνιολογικού θετικισμού, βέβαια εκεί κινδυνεύει να χάσει το όριο της κανονιστικότητας. Για αυτό έχει πάρα πολύ μεγάλη σημασία να διατηρείς το όριο της κανονιστικότητας και για αυτό πάντα υποστήριζα, και στη μεγάλη σύγκρουση για την «ψήφο Αλευρά», ότι και τα πολιτικά όργανα όταν ερμηνεύουν το Σύνταγμα, καλούνται να το ερμηνεύσουν νομικά, με την ποιότητα και τη διάρθρωση ενός δικανικού συλλογισμού. Αλλά νομικά δεν σημαίνει αναγκαστικά δικαστικώς ελέγξιμα, δεν σημαίνει ότι την τελική λέξη την έχει πάντα ένας δικαστής, ο συνταγματικός δικαστής. Παρόλα αυτά, χρειάζεται μία πειθαρχία διανοητική η οποία είναι εγγύηση του Κράτους Δικαίου. Σταματώ, λοιπόν, εδώ για να ακούσω και τους άλλους αγαπημένους μου συνομιλητές.

Χ. Ανθόπουλος: Ευχαριστούμε Βαγγέλη που έθεσες τα ζητήματα αυτά. Η μετατόπιση στην οποία αναφέρθηκες από μια πολιτική σε μια πιο νομική αντίληψη του Συντάγματος και του Συνταγματικού Δικαίου ολοκληρώθηκε με τη νέα έκδοση του εγχειριδίου σου. Διερωτώμαι όμως, εάν έχουμε φθάσει πλέον σε εκείνο το σημείο όπου το Συνταγματικό Δίκαιο έγινε αποκλειστικά νομολογιακό Συνταγματικό Δίκαιο και οτιδήποτε είναι εκτός συνταγματικής νομολογίας, και μάλιστα σε μία χώρα που δεν διαθέτει Συνταγματικό Δικαστήριο, βρίσκεται τελικά εκτός συνταγματικού ενδιαφέροντος. Το κλασικό Συνταγματικό Δίκαιο, δηλαδή το Δίκαιο των συνταγματικών οργάνων και των πολιτικών δυνάμεων, που έχει μια πολύ πιο έντονη πολιτική διάσταση από το σύγχρονο,

το πιο νεωτερικό Συνταγματικό Δίκαιο, εξακολουθεί να έχει σημασία. Το Συνταγματικό Δίκαιο δεν είναι μόνο νομολογία.

Ευ. Βενιζέλος: Θα τα πούμε, αλλά σου λέω τώρα το εξής, όπως λέει ο ποιητής –παραφράζω– εάν χαθεί η Ελλάδα παίρνοντας τη θάλασσα, το караβάκι, τον ήλιο, μία ελιά, μία αίσθηση, μπορείς να την ανασυστήσεις. Στο Σύνταγμα, στο Συνταγματικό Δίκαιο και στον έλεγχο συνταγματικότητας υποκαθιστώντας το Σύνταγμα από δύο έννοιες, το γενικό συμφέρον και την αρχή της αναλογικότητας, μπορεί να αποδομήσεις δικαστικά το Σύνταγμα και να αφήσεις το δικαστή να χειρίζεται κατά το δοκούν δύο έννοιες, υποδουόμενος ότι ανάγεται στο Σύνταγμα. Το ερώτημα είναι, μπορείς να πάρεις αυτές τις δύο έννοιες του γενικού συμφέροντος και της Αρχής της αναλογικότητας και να ανασυστήσεις το Σύνταγμα στην εποχή του πολυεπίπεδου συνταγματισμού, του πλουραλισμού των εννόμων τάξεων; Αυτή είναι η σχέση μεταξύ ποίησης και Συνταγματικού Δικαίου.

Χ. Ανθόπουλος: Ωραία. Εισερχόμαστε στον δεύτερο κύκλο συζήτησης με πρώτο ομιλητή τον Παναγιώτη Μαντζούφα, Καθηγητή Συνταγματικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του ΑΠΘ. Παναγιώτη.

Π. Μαντζούφας: Καλησπέρα σε όλους, ευχαριστώ και εγώ με τη σειρά μου τον εκδοτικό οίκο, το Βαγγέλη Βενιζέλο, τον Καθηγητή μου για την πολύ τιμητική πρόσκληση, για τη συμμετοχή σε αυτή την εκδήλωση. Εγώ, σε αντίθεση με τους συναδέλφους, θα μιλήσω λίγο πιο προσωπικά και συγχωρέστε με που θα αναφερθώ και λίγο στη σχέση τη δική μου με το Βενιζέλο

και με το μάθημα, ξεκινώντας από αυτό που για εμένα είναι η βάση της επικοινωνίας με ένα επιστημονικό αντικείμενο που είναι η ζωντανή διδασκαλία. Η ζωντανή διδασκαλία, δηλαδή η ζωντανή παρουσία του δασκάλου στο έδρανο και οι φοιτητές από κάτω.

Είχα την τύχη να παρακολουθήσω τα μαθήματα του Βαγγέλη Βενιζέλου το ακαδημαϊκό έτος 1984-1985, ως πρωτοετής φοιτητής. Ο Βενιζέλος ήταν, όπως διαπιστώνει κανείς πολύ εύκολα, ένας μετρ του προφορικού λόγου, ένας καθηλωτικός ομιλητής ο οποίος σου βάζει τους όρους της συζήτησης και αυτό ήταν αδιαπραγμάτευτο. Εκείνα δε τα χρόνια, επειδή ήταν πολύ νέος Καθηγητής, αυτό το στοιχείο το είχε στον υπερθετικό βαθμό, δηλαδή δεν τολμούσες να συμμετάσχεις στη συζήτηση εάν δεν είχες διαβάσει πριν. Αυτή ήταν η δική μου η περίπτωση γιατί για κάποιο λόγο, λόγω του Π. Τσούκα του παιδικού μου φίλου, που με είχε επηρεάσει, είχα αρχίσει να διαβάζω το Συνταγματικό Δίκαιο πριν να αρχίσω το Πανεπιστήμιο και ήμουν σε θέση λίγο να τον παρακολουθώ.

Του Βενιζέλου του άρεσε αυτή η αντίσταση, του άρεσε δηλαδή, όχι να του πηγαίνεις κόντρα ακριβώς, αλλά να του τη «λες» πολλές φορές ακόμα και εάν είχες άδικο και απολάμβανε βέβαια να σε βάζει στη θέση σου. Αυτό το έκανε με αγάπη αλλά νόμιζα τότε ότι δεν το έκανε και με χιούμορ, δηλαδή αναρωτιόμουν, πώς θα αντιμετωπίσει την άγνοια μας στα προφορικά. Στις παραδόσεις παρακολουθούσαμε περίπου 200 φοιτητές και αποφασίσαμε μόνο πέντε άτομα να πάμε προφορικά. Θυμάμαι χαρακτηριστικά ότι μπήκαμε στο γραφείο του με φόβο.

Στην παρέα μας ήταν ένας συμφοιτητής μας, ο Παναγιώτης Κακιούσης, συγχωρεμένος, ένα παιδί από τον Πειραιά με χαρακτηριστικά λαϊκού μάγκα και ήταν ο μόνος ξεψάρωτος, ενώ εμείς οι υπόλοιποι τέσσερεις ψαρωμένοι παρά το διάβασμα που είχαμε ρίξει. Ο Κακιούσης ήταν άνετος, μπαίνουμε μέσα, ξεκινά ο Βενιζέλος, λέει «παιδιά, πώς σας φάνηκαν τα θέματα των γραπτών εξετάσεων;». Πετάγεται ο Κακιούσης και λέει «βατά», του λέει Βενιζέλος «βάδισε, λοιπόν, επάνω σε αυτά». Εκεί ψαρώνει ο Κακιούσης λίγο, συνεχίζει, δεν χάνει το θάρρος του, του απαντά, «καλώς» ανταπαντά ο Βενιζέλος. Στη συνέχεια, στην πορεία της εξέτασης, για εμάς τους υπόλοιπους τέσσερις τα πράγματα κυλούσαν ομαλά καθώς είχε σχηματίσει μία εικόνα λόγω της συμμετοχής μας και ουσιαστικά μας υπέδειξε να πάμε προφορικά με έναν έμμεσο βέβαια τρόπο. Τον Κακιούση δεν τον ήξερε, οπότε ήθελε να τον ξεψαχνίσει και εκεί κατάλαβα και το ρόλο του χιούμορ. Κάνει ο Βενιζέλος μία ερώτηση για το εκλογικό σύστημα, λέει «τι είναι το εκλογικό σύστημα;», απαντά ο Κακιούσης με την άνεση αυτή, «να σας πω, κύριε Καθηγητά, δεν θυμάμαι το άρθρο, αλλά όπως θα ανοίξετε το Σύνταγμα...», μιλάμε για το μικρό εγκόλπιο του Συντάγματος της εποχής, «...εκεί χάμω δεξιά είναι το άρθρο, δεν θυμάμαι το νούμερο». Ο Βενιζέλος γελά, του λέει «τι χάμω δεξιά, μας δουλεύεις;». «Ανοίξετε το και εάν έχω λάθος, κόψτε με». Πράγματι ανοίγει το Σύνταγμα ο Βενιζέλος και βλέπει το άρθρο 54 πράγματι χάμω δεξιά και του λέει «σωστά απάντησες». Βέβαια ο Κακιούσης ένωσε τότε πολύ υπερήφανος και δικαιωμένος, ενώ συνεχίστηκε η εξέταση σε αυτόν το ρυθμό.

Τι θέλω να πω; Θέλω να πω ότι αυτό που είχαμε εισπράξει ως φοιτητές τότε, το καθηλωτικό στοιχείο, το ψάρωμα, επενδύθηκε με χιούμορ και τελικά φύγαμε ανάλαφροι και έως ένα βαθμό και δικαιωμένοι. Τι βγαίνει από αυτό; Βγαίνει ότι η σχέση που αναπτύσσει κανείς με ένα επιστημονικό αντικείμενο επηρεάζεται πάρα πολύ από τη ζωντανή διδασκαλία, αυτή που θα μετατρέψει το μάθημα σε ένα διαρκές ερέθισμα σύμφωνα με τον τρόπο που θα οργανώσει την διδασκαλία ο καθηγητής. Ο Βενιζέλος δεν ήταν εύκολος καθηγητής, δεν έκανε εκπτώσεις, επέμενε πολύ στη νομική ακρίβεια και σε διόρθωνε όταν έκανες λάθος. Αυτό τότε μας ξένιζε λίγο και μας στενοχωρούσε γιατί μας απέτρεπε από το να πάρουμε το λόγο, αλλά είχε απόλυτο δίκιο. Τότε εγώ είχα επηρεασθεί πολύ από τη δική του τη διδασκαλία και έως ένα βαθμό με ενέπνευσε να ασχοληθώ περαιτέρω με το συνταγματικό, ενώ ισχυρή επιρροή δέχθηκα και από τον αείμνηστο επίσης Σάκη Καραγιωργα, που είχα ακούσει στο μεγάλο αμφιθέατρο της Νομικής, που ήταν ένας πραγματικά μεγάλος δάσκαλος.

Τώρα ένα εγχειρίδιο είναι ένα κείμενο υποστηρικτικό της διδασκαλίας, είναι ένα κείμενο στο οποίο αναζητούμε τις πρώτες απαντήσεις στα βασικά ερωτήματα, στις οποίες πρέπει να απαντά με σαφήνεια και χωρίς να αφήνει απορίες. Θεωρώ ότι τα «Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου» αποτελούν το επιστέγασμα μίας αδιάλειπτης πολιτικής και επιστημονικής πορείας, καθώς ο Βενιζέλος παρόλη τη μεγάλη του εμπλοκή στη ζώσα πολιτική από πολύ σημαντικές θέσεις ευθύνης, αλλεπάλληλες φορές Υπουργός κ.λπ., ποτέ δεν παραιτήθηκε από αυτό το αίτημα να διατυπώνει απόψεις επιστημονικά

έγκυρες με έναν αυστηρό τρόπο, χωρίς να κάνει εκπτώσεις, χωρίς να επηρεάζεται από την ιδιότητά του πολιτικού, και να παρεμβαίνει σε όλες αυτές τις μεγάλες συζητήσεις που είχαν δημιουργηθεί, στις μεγάλες συνταγματικές αντιδικίες της εποχής, μέχρι και πολύ πρόσφατα. Με κορυφαία βέβαια την αναθεώρηση του 2001 και εδώ συμφωνώ μαζί του σε αυτό που είπε, ότι αντιμετωπίστηκε η αναθεώρηση αυτή από τους περισσότερους συναδέλφους με μικροψυχία. Υποτιμήθηκε η θεσμική της εμβέλεια καθώς ήταν μία παρέμβαση στα πολιτικά πράγματα στο πεδίο κυρίως των δικαιωμάτων με πολύ στέρεα και διαρκή επίδραση στις εξελίξεις. Αυτό το στοιχείο του εύρους και της ποιότητας της θεσμικής παρέμβασης, επειδή ακριβώς δεν είχε το φαντεζί στοιχείο της αναδιαμόρφωσης των αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας, δεν αξιολογήθηκε στις πραγματικές της διαστάσεις, ενώ αδίκως θεωρήθηκε ότι ήταν μία αναθεώρηση κατά κάποιον τρόπο άνευρη. Αυτό το έργο της αναθεώρησης του 2001 το επωμίστηκε ο ίδιος, το υποστήριξε και ίσως θα έπρεπε να το δούμε με μεγαλύτερη γενναιοδωρία ή, εάν θέλετε, με μεγαλύτερη σοβαρότητα.

Τελειώνω με το εξής: το εγχειρίδιο του Βαγγέλη Βενιζέλου είναι ένα κατανοητό ευσύνοπτο κείμενο που δεν κατακλύζεται από νομικές λεπτομέρειες, εμμένει στο δόγμα του νομικού θετικισμού, έχει νομικά οπωσδήποτε χαρακτηριστικά και μαζί με το εγχειρίδιο του Κώστα Χρυσόγονου αποτελούν συμπληρωματικά εγχειρίδια, όχι ακριβώς της ίδιας λογικής, αλλά είναι εξίσου διαφωτιστικά για τον φοιτητή καθώς αποτυπώνουν αυτό που οι συνάδελφοι της Αθήνας, αναφέρουν ως Σχολή

της Θεσσαλονίκης.

Η βασική συμβολή του Βενιζέλου όπως καταγράφεται σε πολλές από τις αναπτύξεις του εγχειριδίου –πέραν των άλλων για να μην προσθέσω και εγώ στη συζήτηση μία κοινότυπη κατά κάποιον τρόπο παρατήρηση–, είναι η αναγνώριση του πολυεπίπεδου συνταγματισμού και κυρίως της διεθνούς διάστασης του Συντάγματος. Νομίζω ότι προς αυτή την κατεύθυνση θα πρέπει να προσανατολίσουμε και τη διδασκαλία του Συνταγματικού Δικαίου, να ενισχύσουμε δηλαδή περισσότερο το διεθνή μας προσανατολισμό, να έχουμε ανοικτούς τους ορίζοντες και την επικοινωνία με ξένα Συνταγματικά Δίκαια, να παίρνουμε παραδείγματα από εκεί, να εμπνεόμαστε και σε αυτή την προσπάθεια, που τη θεωρώ πολύ σημαντική. Κρίνω ότι το συγκεκριμένο εγχειρίδιο συμβάλλει αναμφίβολα προς αυτή την κατεύθυνση και θα αποτελέσει σταθερή πηγή έμπνευσης. Εγώ προσωπικά τον ευχαριστώ, γιατί δεν ξέρω εάν θα ασχολούμουν με το συνταγματικό εάν δεν τον είχα Καθηγητή. Ήθελα να γίνω ποδοσφαιριστής και κατέληξα Καθηγητής, καθώς πολλές φορές η ζωή δεν τα φέρνει έτσι όπως τα θέλουμε, αλλά και πάλι κάτι λίγο το κατόρθωσα. Ευχαριστώ πολύ, Βαγγέλη.

Ευ. Βενιζέλος: Να είσαι καλά, Παναγιώτη μου.

Χ. Ανθόπουλος: Και εμείς σε ευχαριστούμε, Παναγιώτη. Έκανες μία επισήμανση που ανοίγει μία περαιτέρω συζήτηση ότι ανάμεσα στο εγχειρίδιο και τη διδασκαλία, μεσολαβεί ο δάσκαλος και καμία φορά ο δάσκαλος που δεν είναι συγγραφέας του διδασκόμενου εγχειριδίου, είναι ένα ζήτημα που

αξίζει να το κουβεντιάσουμε. Τον λόγο έχει η κυρία Κατερίνα Ηλιάδου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Δημοσίου Δικαίου στο ΕΚΠΑ, είναι η εκπρόσωπος του ΕΚΠΑ.

Κ. Ηλιάδου: Σας ευχαριστώ πάρα πολύ, ευχαριστώ πολύ Μπάμπη, ευχαριστώ κύριε Καθηγητά για την εξαιρετική τιμή να είμαι εδώ κοντά σας. Χαίρομαι πάρα πολύ για το βιβλίο, είμαι ειλικρινά πολύ χαρούμενη για την τρίτη, την καινούρια έκδοση. Ορισμένα βιβλία νομίζω ότι μας καθορίζουν και μας συνοδεύουν. Για εμάς, όσους δηλαδή ήμασταν μαθητές του Καθηγητή Ευάγγελου Βενιζέλου, ένα τέτοιο βιβλίο είναι τα «Μαθήματα Συνταγματικά Δικαίου», επειδή στις σελίδες του συναντάμε τις λέξεις, τους όρους και τις έννοιες, τις οποίες ακούσαμε από τον Καθηγητή μας ζωντανά στο αμφιθέατρο με το δικό του τρόπο έκφρασης, ήδη όταν αρχίζαμε και κάναμε τα πρώτα βήματα στις σπουδές μας. Με συγκίνησε πολύ η αναγωγή στο παρελθόν του Παναγιώτη Μαντζούφα, αλλά δεν θα μπω σε αυτή τη λογική γιατί δεν θα τελειώσουμε ποτέ, έχουμε πολλά πράγματα να διηγηθούμε, πολλές ανάλογες αναμνήσεις όλοι τις οποίες θα μπορούσαμε να διηγηθούμε.

Θα έρθω στο κυρίως θέμα της σημερινής εκδήλωσης για να βάλω τη δική μου συμβολή από τη δική μου οπτική γωνία. Το Συνταγματικό Δίκαιο συναρτάται, όπως είναι γνωστό, ευθέως με την οργάνωση και την άσκηση της δημόσιας εξουσίας και για το λόγο αυτό, σαφώς, είναι γοητευτικό. Είναι γοητευτικό γιατί συναντιέται και με άλλες κοινωνικές επιστήμες και με άλλους κλάδους, συναντά την Πολιτική Επιστήμη, συνομιλεί με την Κοινωνιολογία, με την Πολιτική Θεωρία, με την Πολι-

τική Οικονομία κ.λπ. Και για αυτό είναι γοητευτικό, καθώς εμπλουτίζεται από τις άλλες επιστήμες. Αλλά η σημασία του δεν εξαντλείται φυσικά εδώ.

Για αυτούς που ασχολούνται με πιο πρακτικά θέματα του Δικαίου –σαν και εμένα που δεν είμαι «καθαρός» συνταγματολόγος, όπως ίσως είναι οι υπόλοιποι σήμερα στην παρέα– για εμένα που ασχολούμαι με τα θέματα του οικονομικού χώρου, με τις δραστηριότητες όπως είναι ο χώρος της ενέργειας, οι μεταφορές, οι συμβάσεις, το Συνταγματικό Δίκαιο, το Σύνταγμα και η μελέτη του, είναι πάντα το τελευταίο καταφύγιο διασφάλισης της προστασίας για τον άνθρωπο.

Σήμερα, στη σύγχρονη εποχή, υπό την απειλή παγκόσμιων προβλημάτων, όπως είναι το πρόβλημα της κλιματικής αλλαγής, το Σύνταγμα και πάλι καλείται να λειτουργήσει ως τελευταία ασπίδα προστασίας. Πρώτα, ως ασπίδα προστασίας πέρα από γεωγραφικό περιορισμό ή μάλλον, θα έλεγε κανείς, σε άμεση συνάρτηση με το Διεθνές Δίκαιο, εμπλουτίζεται από το Διεθνές Δίκαιο, το συναντά και γίνεται κάτι καινούριο· και κατά δεύτερο λόγο, ως ασπίδα όχι μόνο για την προστασία των υφιστάμενων υποκειμένων του Δικαίου αλλά και για την επιβίωση κυρίως των μελλοντικών γενεών, για την επιβίωση του ίδιου του ανθρώπινου γένους. Έτσι ο ορίζοντας του Συντάγματος διευρύνεται τόσο στο χώρο όσο και στο χρόνο.

Αυτό επιβεβαιώθηκε στην πρόσφατη απόφαση του Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου της Γερμανίας σχετικά με τον Νόμο για το κλίμα, σύμφωνα με την οποία το Σύνταγμα επιβάλλει την υποχρέωση ανάληψης νομοθετικής δράσης ήδη από σήμερα με σκοπό την προστασία της ελευθερίας των

μελλοντικών γενεών. Η ερμηνεία του Συντάγματος δένεται με τις υποχρεώσεις που πηγάζουν από το Διεθνές Δίκαιο και η προστατευτική του αξία –αυτό, νομίζω, είναι το πιο σημαντικό– φεύγει πέρα από την κλασική θεωρία και τις υποχρεώσεις προστασίας του κράτους και εκτείνεται στη διασφάλιση της γενικής ελευθερίας των μελλοντικών γενεών, αξιοποιείται δηλαδή το ίδιο το *status negativus* και πάλι, των γενεών του μέλλοντος.

Νομίζω ότι αυτό είναι ένα θέμα, εάν θέλουμε να παρέμβουμε σήμερα στο κείμενο του Συντάγματος και να δούμε τι είναι αυτό που βλέπουμε για το μέλλον, άλλωστε στο μέλλον κοιτούσε και η αναθεώρηση του 2001, ακόμα και εάν ίσως δεν ήταν αντιληπτό με την πρώτη ματιά, για παράδειγμα στο μέλλον κοιτούσε το άρθρο 5Α για τη συμμετοχή στην Κοινωνία της Πληροφορίας. Εάν σήμερα θέλουμε να παρέμβουμε στο κείμενο του Συντάγματος αυτό οφείλουμε να τονίσουμε, πώς θα καταφέρουμε μέσα από τις διατάξεις του Συντάγματος να διασφαλίσουμε την προστασία των μελλοντικών γενεών. Θα ήθελα πάρα πολύ να ακούσω και τη δική σας άποψη. Ευχαριστώ πολύ, κύριε Καθηγητά.

Χ. Ανθόπουλος: Ευχαριστούμε, Κατερίνα. Πράγματι η κλιματική διάσταση και τα συνταγματικά δικαιώματα των μελλοντικών γενεών είναι το άμεσο και όχι το μελλοντικό πρόβλημα του Συνταγματικού Δικαίου και νομίζω ότι θα είναι και παράγων μετασχηματισμού του Συνταγματικού Δικαίου κατά την ιστορική περίοδο που διανύουμε. Ο Γιώργος Καραβοκύρης, Επίκουρος Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου στη Νομική ΑΠΘ, έχει τον λόγο.

Γ. Καραβοκύρης: Ευχαριστώ πολύ και εγώ για την πρόσκληση, είναι μεγάλη χαρά και τιμή να είμαι ανάμεσά σας. Συνήθως σκεφτόμουν ότι μας απασχολούν στις εκδηλώσεις μονογραφίες, διατριβές, βιβλία επίκαιρα, που συλλαμβάνουν το πνεύμα της εποχής τους, σπανίως όμως τα εγχειρίδια. Έχει κάτι το εξαιρετικό η εκδήλωση αυτή και προφανώς η εξαιρετικότητα αυτή οφείλεται στο ίδιο το βιβλίο και στο συγγραφέα του. Όμως ανταποκρίνεται, νομίζω, το αντικείμενο αυτό της εκδήλωσης και στο ερώτημα, το οποίο ομολογώ ότι εμένα προσωπικά με ενθουσίασε και το οποίο μας έθεσε ο Ευάγγελος Βενιζέλος, για το νόημα της διδασκαλίας του Συνταγματικού Δικαίου. Μην έχετε καμία αμφιβολία, νομίζω ότι το αναδείξατε όλοι σας, ότι στα εγχειρίδια κρίνεται αυτό, εννοώ ο σκοπός και η αξία της διδασκαλίας. Πολλοί ήταν οι συνταγματολόγοι οι οποίοι πέτυχαν να εξελίξουν την επιστήμη του Συνταγματικού Δικαίου και στη χώρα μας, λίγοι ήταν αυτοί που, εκτός από καλοί επιστήμονες, αποδείχθηκαν και ταλαντούχοι δάσκαλοι και ακόμα λιγότεροι ήταν εκείνοι που διακρίθηκαν σε αυτή τη δύσκολη τέχνη του εγχειριδίου.

Το βιβλίο του Ευάγγελου Βενιζέλου ταξιδεύει στις βιβλιοθήκες μας και τα αμφιθέατρα εδώ και 30 χρόνια, από τότε που ήταν ο νεώτερος Καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου. Σήμερα, η νέα έκδοσή του τον βρίσκει, όπως είπε και ο ίδιος, ως τον ακαδημαϊκά αρχαιότερο και κατά κάποιον τρόπο έχω την αίσθηση ότι αποτυπώνει στις σελίδες του το εγχειρίδιο, το συνταγματικό βίο του Καθηγητή Βενιζέλου. Σκεφτόμουν ότι θα μπορούσε κανείς να το χαρακτηρίσει ως ένα chain novel, ένα αλυσιδωτό μυθιστόρημα της συνταγματικής θεωρίας και

πράξης της Μεταπολίτευσης. Εξάλλου ο συγγραφέας του, όπως γνωρίζουμε, υπήρξε παρών σε όλες τις μεγάλες στιγμές της με μία διπλή ταυτότητα, ως συνταγματολόγος και ως πολιτικός.

Τα «Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου» υπερβαίνουν τη συνταγματική τους ύλη –τολμώ να πω– και αποδίδουν το πνεύμα μίας ολόκληρης εποχής, να το πω αλλιώς, της δικιάς μας εποχής, καθώς υπό μία έννοια όλοι όσοι βρισκόμαστε σήμερα εδώ, άλλοι νεώτεροι, άλλοι παλαιότεροι, είμαστε λίγο ή πολύ άνθρωποι της Μεταπολίτευσης. Για τον Ευάγγελο Βενιζέλο, πιο συγκεκριμένα, που έλλειψε και μας έλειψε από το πανεπιστημιακό campus για χάρη της πολιτικής, αλλά δεν εγκατέλειψε ποτέ την έρευνα και τη συγγραφή, νομίζω ότι το εγχειρίδιο υπήρξε όλη αυτή την περίοδο των 30 ετών, το υποκατάστατο της διδασκαλίας του και σε αυτό επικαιροποιημένο πια και εμπλουτισμένο θα πρέπει να αναζητήσουμε τη δική του απάντηση στην ερώτηση που σήμερα μας έθεσε.

Είναι δύσκολη, όπως όλοι γνωρίζουμε, η γραφή ενός εγχειριδίου, το έργο πρέπει να ισορροπήσει και να επικοινωνήσει σε διαφορετικά επίπεδα ανάγνωσης. Όταν είναι πολύ τεχνικό κερδίζει τους αριστούχους, αλλά θα χάσει σε μεταδοτικότητα και έμπνευση τους υπόλοιπους, όταν γίνει πολύ αφηρημένο και δοκιμακό, διαβάζεται πιο εύκολα, αλλά αποτυγχάνει με όρους εργαλειακούς να χρησιμεύσει στις εξετάσεις. Στα «Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου» νομίζω ότι ο λόγος του Βενιζέλου φέρει αυτή την αρετή της βιωμένης γνώσης και συνάμα της εκλαϊκευσης. Εμβαθύνει και συνθέτει, λειτουργεί την ίδια στιγμή ως διδακτικό, και όπως λέει η φίλη μου η Λίνα

Παπαδοπούλου, ως ερευνητικό εγχειρίδιο. Είναι μεθοδολογικά ανοικτό και φιλικό προς το χρήστη, έχει μία διακριτή ανάλυση δικαιопαραγωγικής διαδικασίας η οποία είναι μεθοδολογικά ξεχωριστή. Δηλαδή μία ξεχωριστή πραγματεία επάνω στις πηγές του Δικαίου σε σχέση με τις αρμοδιότητες των οργάνων, γεγονός που μας διευκολύνει πάρα πολύ στο να κατανοήσουμε την έννομη τάξη μας. Έχει δηλαδή μία αυτόνομη χρησιμότητα ως προς την κανονιστική κατανόηση, πράγμα καθόλου αμελητέο.

Το ίδιο ισχύει, έχω τη βεβαιότητα, για τη σαφήνεια με την οποία ο Ευάγγελος Βενιζέλος καταγράφει τις αρχές του πολιτεύματος πριν προβούμε στην εκμάθηση μετά, στην κατανόηση της θέσης που έχουν στην πολιτεία μας τα όργανα του κράτους. Στο βιβλίο, το είπαν και οι υπόλοιποι ομιλητές, ο Καθηγητής Βενιζέλος συστηματοποιεί και αναδεικνύει την εξωστρεφή πια φύση του συνταγματικού κανόνα –το είπε νομίζω και ο Παναγιώτης Μαντζούφας– και την αλληλεπίδραση των έννομων τάξεων, όπως και το δυναμικό ρόλο της νομολογίας. Υπερασπίζεται μεν ο Βενιζέλος στο όνομα ενός ερμηνευτικού σκεπτικισμού, που δεν είναι καθόλου της μόδας, την πολλαπλότητα των ερμηνειών, αλλά ταυτόχρονα μας προφυλάσσει όλους από το μηδενισμό δίνοντας έμφαση στην αιτιολογία.

Ο Βενιζέλος διδάσκει το θετικό Δίκαιο, τελικά, σκεπτόμενος κάτι το ζωντανό και το διαρκές, σαν κάτι όμως που ποτέ δεν οριστικοποιείται. Το Σύνταγμα δηλαδή μεταβάλλεται και μαζί του αναπνέει και το εγχειρίδιο και το Δίκαιο για το συγγραφέα των «Μαθημάτων Συνταγματικού Δικαίου» δεν

είναι –έχω την αίσθηση, προσπαθώντας να τον ερμηνεύσω– ούτε το έργο μίας αυθαίρετης βούλησης, ούτε από την άλλη ένα απόσταγμα του σοφού και αντικειμενικού ορθολογισμού. Το Δίκαιο και το νόημα του Συντάγματος για το Βενιζέλο μοιάζει να βρίσκεται σε ένα διάλογο, συνεχή και αβέβαιο, ανάμεσα στο πραγματικό και τις δεσμεύσεις του –και εκεί έχει πάρα πολύ μεγάλη σημασία η ανάλυση που κάνει ο Ευάγγελος Βενιζέλος στην κρίση– και στις αξίες, το κανονιστικό δηλαδή, το οποίο βρίσκεται σαν πυρήνας μέσα στους κανόνες.

Νομίζω ότι εάν μπορούσε κανείς να μιλήσει για το νόημα της διδασκαλίας του Συνταγματικού Δικαίου, αυτό είναι καταρχάς στη μέθοδο και εκεί επιτυγχάνει το βιβλίο του Βενιζέλου. Γνωρίζει ο Βενιζέλος πολύ καλά ότι ο δάσκαλος του Συντάγματος δεν πρέπει ούτε πολιτική να κάνει, ούτε κατήχηση, ούτε όμως στα σκληρά νομικά να παραμείνει εγκλωβισμένος. Διδάσκει έτσι στο κοινό του με μία παιδαγωγική λεπτότητα της ανοικτής πεποίθησης και της λέξης κλειδί, νομίζω και για τον ίδιο, της ευθύνης και έτσι διδάσκει τόσο τον κανόνα Δικαίου όσο και τα κρίσιμα συμφοραζόμενά του.

Το εγχειρίδιο το οποίο έχουμε τη χαρά και την τιμή σήμερα να προλογίζουμε και το οποίο μας έχει συντροφεύσει ήδη τρεις δεκαετίες, επαναλαμβάνω, ήταν και είναι ένα σημείο αναφοράς και για τη διδασκαλία και για τη μάθηση του Συνταγματικού Δικαίου. Για να το θέσω με πιο φιλοσοφικό τρόπο, είναι ένα μέσο για να εμβαθύνει κανείς και να συγκροτήσει τον επιστημονικό του εαυτό και το πιο σημαντικό να αγαπήσει το γνωστικό του αντικείμενο. Αυτό, θα με συγχωρήσετε, νομίζω ότι είναι το πιο υψηλό και ευγενικό νόημα που

έχει η διδασκαλία του Συνταγματικού Δικαίου. Σας ευχαριστώ πολύ, κύριε Πρόεδρε και εσάς προσωπικά για τη σημερινή εκδήλωση και την τιμή που μου κάνατε.

Ευ. Βενιζέλος: Εγώ ευχαριστώ, Γιώργο μου.

Χ. Ανθόπουλος: Και εμείς σε ευχαριστούμε, Γιώργο. Πράγματι, με αφορμή αυτά που είπες, θέλω να επισημάνω ότι η μεγάλη καινοτομία του βιβλίου του 1991 ήταν ότι κατέστησε σαφές ότι δεν υπάρχει η έννοια των πηγών του Συνταγματικού Δικαίου. Υπάρχει μόνο η έννοια των πηγών του Δικαίου εν γένει, το σύστημα των οποίων ορίζεται από το ισχύον Σύνταγμα. Αυτό ήταν μία μεγάλη τομή σε σχέση με τα προηγούμενα αλλά και τα μεταγενέστερα εγχειρίδια.

Η Αλκμήνη Φωτιάδου, απόφοιτη της Νομικής Σχολής, Διδάκτωρ της Νομικής Σχολής ΑΠΘ και ερευνήτρια στο Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου έχει το λόγο. Αλκμήνη.

Α. Φωτιάδου: Να ευχαριστήσω και εγώ για την πρόσκληση, η οποία, δεν θα την πω μόνο τιμητική, είναι υπαρξιακά συγκινητική. Έχω πέντε περίπου λεπτά για να μιλήσω για τρία πράγματα, ένα βιβλίο, μία θεματική και κυρίως έναν άνθρωπο, ένα δάσκαλο, το δάσκαλό μου.

Θα ξεκινήσω από το βιβλίο, το οποίο είναι ένα βιβλίο που αγαπώ, είναι ένα βιβλίο που την πρώτη έκδοσή του την έχω υπογραμμισμένη και όταν λαμβάνω κάθε φορά το καινούριο, ψάχνω να δω εάν θα έχω την ίδια οικειότητα να βρω στα σημεία που θέλω, αυτό ακριβώς που θέλω. Είναι ένα βιβλίο από το οποίο έχω μάθει, εκεί πήρα τις βάσεις μου, το έχω

διδάξει, αλλά κυρίως πια προστρέχω σε αυτό όποτε τίθεται ένα πρόβλημα συνταγματικό και βρίσκω τη βάση για να δώσω τη λύση, τη βάση για να σκεφθώ. Δεν το βρίσκουμε πάντα στα εγχειρίδια, δεν βρίσκεις πάντα αυτό που θέλεις όταν ψάχνεις. Άρα είναι ένα βιβλίο το οποίο λειτουργεί σε πολλά επίπεδα.

Όσον αφορά τη διδασκαλία του Συνταγματικού Δικαίου και η οποία βασίζεται και στηρίζεται και στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε ένα εγχειρίδιο, είναι πολύ δεμένη με τα εγχειρίδια, εγώ τα τελευταία χρόνια χρησιμοποιώ ουσιαστικά δύο συνταγματικά ιδιόλεκτα, το ένα είναι αυτό της εκλαΐκευσης, της απλοποίησης, το οποίο το θεωρώ πάρα πολύ σημαντικό. Εάν δούμε την τελευταία πρόσφατη απόφαση, την προηγούμενη εβδομάδα, του Ανωτάτου Δικαστηρίου της Κένυα, που έβαλε και εκεί τη βασική δομή του Συντάγματος ως όριο της αναθεώρησης, είπε ότι πριν από τη συμμετοχή, πριν από τη διαδικασία, είτε άσκησης συντακτικής είτε αναθεωρητικής εξουσίας, είναι η γνώση του Συντάγματος, είναι η πολιτειακή παιδεία, είναι η εκπαίδευση του πολίτη. Αυτό το θεωρώ πολύ σημαντικό, η γλώσσα της απλοποίησης δεν είναι πάντα μία απλή γλώσσα και στο εγχειρίδιο αυτό, στα «Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου», νομίζω ότι ο καθένας μπορεί να βρει, για όποιο ζήτημα παίζει στην επικαιρότητα, ένα δημοψήφισμα, ο περιορισμός ενός δικαιώματος και πώς θα γίνει τεχνικά, όλες τις απαντήσεις τις βρίσκουμε, εάν ψάξουμε, με πολύ απλό τρόπο.

Η δεύτερη γλώσσα την οποία μιλάω, το δεύτερο ιδιόλεκτο, είναι αυτό του Συγκριτικού Δικαίου που νομίζω ότι έχει ξεφύγει πια από εκείνες τις παραγράφους στην αρχή των

βιβλίων, τι συμβαίνει στην Ιταλία, στη Γερμανία, που έλεγες και γιατί μου τα λες εμένα αυτά, πώς και γιατί με αφορά, είναι πια ένα κανάλι ανοικτής επικοινωνίας, όπου οι έννοιες, η γλώσσα φεύγει από τις εθνικές έννομες τάξεις και πηγαίνει σε ένα διεθνή διάλογο από τον οποίο και επιστρέφει. Μιλάμε όλοι μία διεθνή γλώσσα και πια οι συνταγματολόγοι των εθνικών έννομων τάξεων έχουν αποκτήσει υπόσταση και γλώσσα σε αυτό το διεθνές terrain. Βασικό όμως για να μπορέσεις να λάβεις μέρος σε αυτό το διάλογο είναι η συνταγματική αυτογνωσία, είναι να ξέρεις πού πατάς, να ξέρεις το δικό σου το Σύνταγμα. Η δική μου συνταγματική αυτογνωσία και νομίζω πολλών φοιτητών και πολλών πολιτών μπορεί να ξεκινήσει –η δική μου ξεκίνησε– από αυτά τα «Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου».

Θα πω τώρα κι εγώ λίγα πράγματα για το πώς έζησα τον Ευάγγελο Βενιζέλο στην πτυχή του ως δασκάλου Συνταγματικού Δικαίου. Τον είχα στο πρώτο έτος, τον είχα στο τρίτο έτος, τον είχα στο μεταπτυχιακό μου, τον είχα στην εμβάθυνση, τον είχα σε όλα τα επίπεδα της Νομικής Σχολής. Όταν μπήκαμε στο πρώτο έτος, μας μιλούσε στη δύσκολη συνταγματική γλώσσα, σε μία ενήλικη συνταγματική γλώσσα, είναι πώς στα μωρά δεν πρέπει να μιλάς στη μωρουδιακή, γούτσου-γούτσου γλώσσα, γιατί δεν θα δέσουν οι νευρώνες, έτσι ο Ευάγγελος Βενιζέλος μας μιλούσε σαν να ήμασταν επιστήμονες. Νομίζω ότι αυτό το έκανε τελικά και στην πολιτική, δηλαδή έβαλε την ενήλικη συνταγματική γλώσσα στην πολιτική ζωή της Ελλάδας. Στην αρχή τον έλεγαν πολύ δυσνόητο εάν θυμάστε, τώρα μπορεί να διαφωνούν, να συμφωνούν, αλλά

επέβαλλε αυτή τη Βενιζέλειο γλώσσα στο δημόσιο διάλογο της πολιτικής και δεν έφυγε ποτέ από αυτόν.

Η δεύτερη ανάμνησή μου είναι που πήγαμε χαρωποί στο μεταπτυχιακό να παρουσιάσουμε κάποιες εργασίες που είχαμε και που νομίζαμε όλοι ότι θα μιλάμε διαβάζοντας για κανένα εικοσάλεπτο ο καθένας. Ο Ευάγγελος Βενιζέλος μας είπε «τώρα κλείνετε τα βιβλία, κλείνετε τις εργασίες σας και μου λέτε μέσα σε τρία λεπτά ποιο είναι το νόημα αυτού που γράψατε, «τι κομίζεις». Όσοι τον είχατε Καθηγητή, θα το θυμάστε, το «τι κομίζεις» ήταν ο φόβος και ο τρόμος. Και όμως το «τι κομίζεις», το ότι κάτι πρέπει να κομίσεις και ότι εάν πρέπει να γράψεις ένα κείμενο, πρέπει να ξέρεις και να το συμπυκνώσεις με λίγα λόγια, είναι η βάση της επικοινωνίας στην επιστήμη του Συνταγματικού Δικαίου και εάν στα 23 σου έχεις δεχθεί και απαντήσει σε επιθετικές μεν, αλλά ευγενικές, αλλά και πολύ σκληρές ερωτήσεις του Ευάγγελου Βενιζέλου, νομίζω ότι μετά είσαι έτοιμος να σταθείς σε οποιοδήποτε διεθνές συνέδριο, σε οποιοδήποτε forum, σε οποιοδήποτε μέρος και να υποστηρίξεις σθεναρά τη γνώμη σου με λίγο λιγότερο τρακ, βέβαια, από ό,τι είχαμε όλοι τότε.

Άρα θέλω να πω ότι μας έδωσε πάρα πολλά ο Ευάγγελος Βενιζέλος, εμένα προσωπικά μου έχει δώσει και πάρα πολλά αυτό το βιβλίο, γιατί θεωρώ τη συνταγματική αυτογνωσία την οποία μπορεί να κτίσει κάποιος κυρίως μέσα από τα βασικά πρώτα βιβλία με τα οποία έρχεται σε επαφή με ένα αντικείμενο, πάρα πολύ σημαντική, και το γεγονός ότι πια το έχουμε εκσυγχρονισμένο και με τεράστια επαφή με τη σημερινή πραγματικότητα είναι πάρα πολύ σημαντικό. Αυτά είχα να πω.

Νομίζω ότι έμεινα και στο χρόνο μου, όπως έμαθα σε εκείνο το πρώτο μάθημα του μεταπτυχιακού.

Χ. Ανθόπουλος: Ευχαριστούμε πολύ, Αλκμήνη. Φυσικά έμεινες και στο χρόνο σου, ήταν πολύ περιεκτικά αυτά που είπες και μου θύμισες αυτό το θεμελιώδες ερώτημα, «τι κομίζεις», που το έχω ακούσει και σε ένα αμφιθέατρο στη Νομική σχολή στη Ρώμη. Και η απάντηση του Καθηγητή, που ο ίδιος έθεσε το ερώτημα, ήταν ότι αυτό που μπορεί να κομίσει ένας νέος ερευνητής είναι το πολύ ένα γραμμάριο γνώσης, αρκεί ένα γραμμάριο γνώσης για να έχεις μία συνεισφορά στη νομική επιστήμη που έχει 2.000 χρόνια ιστορία. Βαγγέλη, κλείσαμε το δεύτερο κύκλο, έχεις εναύσματα.

Ευ. Βενιζέλος: Είναι πολύ συγκινητικοί οι συνομιλητές μου, οι συνομιλήτριάς μου, είμαι ευγνώμων πραγματικά, υπερήφανος και ευγνώμων. Είμαι υπερήφανος για εσάς και σας ευχαριστώ για τη γενναιοδωρία σας και την επιείκεια σας.

Ο θεμελιωτής της επιστημολογίας, ο Gaston Bachelard, που έχει πρωτομιλήσει για την επιστημολογική τομή, διασταυρώνεται στην ιστορία της νομικής επιστήμης με έναν παραδοσιακό αστικολόγο, τον Παναγιώτη Ζέπο, ο οποίος ήταν ο επιβλέπων καθηγητής του Δημήτρη Τσάτσου στη διδακτορική του διατριβή για την έννοια της χάριν του γενικού συμφέροντος κειμένης διατάξεως κατά το άρθρο 105 του εισαγωγικού νόμου του Αστικού Κώδικα, που ήταν στο κοινό πεδίο μεταξύ Δημοσίου Δικαίου και Αστικού Δικαίου. Έλεγε λοιπόν ο Παναγιώτης Ζέπος, «η νομική επιστήμη δεν μανθάνεται ολίγον κατ' ολίγον, μανθάνεται εν τω συνόλω της». Αυτό

φαίνεται στη γλώσσα. Όταν οι νέοι φοιτητές νομικής παύουν να χρησιμοποιούν την κοινή γλώσσα και αρχίζουν να μιλούν με την αυστηρότητα της νομικής ιδιολέκτου, αρχίζουν να γίνονται νομικοί. Εάν δεν το πετύχουν αυτό στο πρώτο έτος, άντε στο δεύτερο, μπορεί να μην το πετύχουν ποτέ, όσες σπουδές και να κάνουν, όσα μεταπτυχιακά διπλώματα ή διδακτορικά και αν αποκτήσουν. Χαίρομαι γιατί το επεσήμανε αυτό η Αλκμήνη Φωτιάδου προηγουμένως, είναι η επιστημολογική τομή η οποία αποτυπώνεται στην ακρίβεια της γλώσσας, όχι επειδή αυτό το επιβάλλει η αναλυτική φιλοσοφία σε σχέση με την ηπειρωτική, γιατί σε αυτό συμπράττει και η ηπειρωτική φιλοσοφία.

Ο Παναγιώτης Μαντζούφας που διαδέχθηκε στον κύκλο των εξ Ευρυτανίας φοιτητών τον Παναγιώτη Τσούκα, το σημερινό Σύμβουλο Επικρατείας –έχω μαθητές που είναι Σύμβουλοι Επικρατείας και συμφοιτητές που είναι Αεροπαγίτες, αυτή είναι περίπου η σχέση των δύο δικαστηρίων– μίλησε πολύ τρυφερά και θυμήθηκε ένα περιστατικό το οποίο δείχνει ότι επεδίωξα πάντα να είμαι πολιτικά απροκατάληπτος απέναντι στους φοιτητές μου, δεν ήθελα ποτέ να διακρίνω την πολιτική και συνδικαλιστική ταυτότητα των φοιτητών σε μία εποχή που υπήρχε φοιτητικό κίνημα παραταξιακό, πανίσχυρο, ήθελα να είναι όλοι ίδιοι και η ομάδα των μαθητών να είναι πλουραλιστική. Γι' αυτό θα δείτε από ανθρώπους που ανήκουν στην αντισυμβατική Αριστερά μέχρι ανθρώπους που έχουν διαπρέψει στο συντηρητικό πολιτικό χώρο, ο Μαργαρίτης Σχοινιάς ας πούμε ένα παράδειγμα σε ευρωπαϊκό επίπεδο, δεν θέλω να αδικήσω κανέναν, ξεκινώντας από το

πρώτο έτος που δίδαξα, το ακαδημαϊκό έτος 1979-1980, το έτος του Κώστα Χρυσόγονου, του Νίκου Τέλη και πολλών άλλων, ήμουν τότε πέντε χρόνια μεγαλύτερός τους, ήμουν σχεδόν φίλος τους. Τώρα οι φοιτητές μου του μεταπτυχιακού είναι πολύ μικρότεροι από την κόρη μου, είμαι κάτι παραπάνω από πατρικός, τείνω να περιμένω να γίνω παππούς των παιδιών τους. Άρα ανθρωπολογικά μεταβάλλομαι. Παρόλα αυτά, εάν στο εγχειρίδιο, στα μαθήματα δείτε πώς παρουσιάζεται και αναλύεται ως πούμε ένα ακραίο πολιτικό γεγονός, το δημοψήφισμα του 2015, θα δείτε τι σημαίνει νομική και διδακτική αποστασιοποίηση και αυτοσυγκράτηση σε σχέση με την πολιτική κριτική που μπορείς να ασκήσεις σε ένα παρόμοιο μείζον γεγονός εθνικής διακινδύνευσης, πώς αρθρώνεται η νομική παρουσίαση και η νομική κριτική σε σχέση με την πολιτική αντιπαράθεση.

Αναφέρθηκε η Κατερίνα Ηλιάδου στην απόφαση του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου για την κλιματική αλλαγή, την αλληλεγγύη των γενεών, για το μέλλον. Αυτό εντάσσεται στις ιστορικές προϋποθέσεις του άρθρου 24 του Ελληνικού Συντάγματος. Η κλιματική αλλαγή είχε γίνει πρώιμο αντικείμενο συζήτησης στην πραγματικότητα στην αναθεωρητική Βουλή του 2001, όταν αναθεωρήσαμε το άρθρο 24 του Συντάγματος, που είναι μία πολύ μεγάλη καινοτομία. Βέβαια η μεγαλύτερη από όλες είναι το άρθρο 25. Εάν κρατούσα μία από τις αλλαγές του 2001, θα κρατούσα το άρθρο 25, αλλά και το άρθρο 24 είναι μία εξαιρετικά σημαντική διάταξη.

Τι είναι αυτή η αλληλεγγύη των γενεών; Τι είναι το Συνταγ-

ματικό Δίκαιο στραμμένο στο μέλλον; Είναι το Συνταγματικό Δίκαιο που έχει αίσθηση του ιστορικού χρόνου, είναι το Σύνταγμα ως διακανονισμός και κωδικοποίηση του μακρού ιστορικού χρόνου. Ο μακρός ιστορικός χρόνος δεν είναι στραμμένος μόνο στο παρελθόν. Ίσως καμιά φορά μας επηρεάζει και ο Braudel που συσχετίζει τον μακρύ ιστορικό χρόνο με τα δεδομένα της γεωγραφίας τα οποία είναι αδυσώπητα, αλλά ακόμα και η γεωγραφία μεταβάλλεται λόγω της κλιματικής αλλαγής. Άρα έχουμε έναν διπλής όψεως μακρύ ιστορικό χρόνο που εγκιβωτίζεται στο Σύνταγμα, οι ερμηνευτικές προκλήσεις του Συντάγματος είναι τώρα πολύ περισσότερες από την άποψη αυτή.

Έχουμε βεβαίως να κάνουμε τώρα με ένα Σύνταγμα το οποίο χειρίζεται έννοιες τις οποίες τις είχε προσλάβει ως απόλυτες και τώρα τις διαχειρίζεται ως πλήρως σχετικοποιημένες. Δεν υπάρχει το Σύνταγμα της εθνικής κυριαρχίας του Βεσφαλικού κράτους, υπάρχει το Σύνταγμα του *état intègré*, του κράτους μέλους, του *état membre*, υπάρχει Σύνταγμα περιορισμένης κυριαρχίας, υπάρχει Σύνταγμα που έχει χάσει το μονοπώλιο της υπεροχής γιατί το διεκδικεί το Διεθνές Δίκαιο, η ΕΣΔΑ, το διεκδικεί το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Απαιτείται πολύ μεγάλη προσαρμοστικότητα από το Σύνταγμα για να μπορέσει να επιβιώσει μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον που του στερεί όλες τις απόλυτες αναφορές του. Ο σχετικισμός όμως είναι συνταγματικός κανόνας, είναι εγγύηση του Κράτους Δικαίου. Το σχετικισμό, τον ερμηνευτικό και το νομολογιακό, τον επιβάλλει το άρθρο 93 του

Συντάγματος με την εμπεριστατωμένη και ειδική αιτιολογία και με τις επώνυμες μειοψηφίες, τον επιβάλλουν τα άρθρα 95 και επόμενα του Συντάγματος με τη συνταγματική κατοχύρωση των ενδίκων μέσων, τον επιβάλλει το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης με τον έλεγχο του εθνικού Συντάγματος και της νομολογίας των εθνικών δικαστηρίων από το ΔΕΕ, όπως τον επιβάλλει και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου μέσα από το διεθνή δικαστικό έλεγχο του εθνικού Συντάγματος από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Όταν λέμε του εθνικού Συντάγματος, εννοούμε της νομολογίας των εθνικών ανωτάτων ή συνταγματικών δικαστηρίων για το εθνικό Σύνταγμα που τίθεται υπό τον έλεγχο ενός διεθνούς δικαστηρίου. Χωρίς σχετικισμό δεν υπάρχει επιστήμη, χωρίς σχετικισμό, ακόμη και στις έννομες τάξεις του νομολογιακού προηγούμενου, δεν προχωρά τίποτα.

Η επιστήμη μας είναι περίεργη, δεν προχωρά με τον κόπο των ερευνητών. Η επιστήμη του Δικαίου προχωρά με τις τομές της νομολογίας, με τις τομές της νομοθεσίας, συμπεριλαμβανομένων των τομών του συντακτικού νομοθέτη και με τον δοκιμακό λόγο, δηλαδή με τις συμβολές αυτού που λέγεται *jurisprudence*, αυτού που λέγεται φιλοσοφία του Δικαίου.

Η συμβατική έρευνα δεν μπορεί να προωθήσει την επιστήμη, τρέχει πίσω από τις εξελίξεις, είτε οι εξελίξεις αυτές είναι νομοθετικές, είτε οι εξελίξεις αυτές είναι νομολογιακές. Εάν τρέχει πίσω από τον δοκιμακό λόγο, μπορεί να μην πηγαίνει πουθενά, μπορεί να βρεθεί να είναι σε μία διαρκή παρεξήγηση, διότι η πραγματικότητα εξελίσσεται κανονιστικά

και νομολογιακά. Αυτό κινδυνεύουν να το πάθουν πολλοί επιστήμονες οι οποίοι ακολουθούν την τροχιά του δοκιμαϊκού λόγου, ενώ συντελούνται άλλα πράγματα στην έννομη τάξη. Άρα χρειάζεται πολύ μεγάλη προσοχή, ιδίως όταν πρέπει να κινηθείς πια πολυεπίπεδα, υπό συνθήκες πολυεπίπεδου συνταγματισμού, τον οποίο το έχουν πλέον αναλύσει με πολύ έγκυρο τρόπο και ένας τόμος που έχει συνεκδώσει η Λίνα Παπαδοπούλου εξηγεί πλήρως την έννοια. Στο πεδίο αυτό έχω προσπαθήσει να συνεισφέρω δύο έννοιες, την έννοια της αλληλοπεριχώρησης των εννόμων τάξεων, δηλαδή των αμοιβαίων υποχωρήσεων, συμβιβασμών, ώστε να δημιουργείται ένας ενιαίος συνταγματικός χώρος, ευρωπαϊκός ή και διεθνής, και πιο πρόσφατα σε μία μελέτη μου που θα δημοσιευθεί, ελπίζω, σε λίγες εβδομάδες, την έννοια του επαυξημένου Συντάγματος, του *augmented Constitution*, που είναι μία ετερογονία των σκοπών. Η σχετικοποίηση του Συντάγματος λόγω της αμφισβήτησης του μονοπωλίου της υπεροχής του καταλήγει σε μία επαύξηση του εγγυητικού του περιεχομένου με ένα μηχανισμό αλληλοπεριχωρήσεων.

Αλλά τι σημαίνει αυτό; Αυτό σημαίνει ότι δεν μπορείς να γράψεις κανένα εγχειρίδιο και να διδάξεις, εάν δεν έχεις ένα ερευνητικό υπόβαθρο, εάν δεν έχεις πολλές μονογραφίες, πολλές εργασίες και εάν δεν έχεις διαβάσει και δεν διαβάζεις πολύ. Δεν υπάρχει επιφοίτηση ούτε έχεις δικαίωμα να διατυπώνεις διδακτικά τις απόψεις σου, εάν δεν τις υποστηρίζεις ερευνητικά. Αλλιώς μπορείς να γράψεις εγχειρίδιο για το Λύκειο ή για το Γυμνάσιο, αλλά όχι πανεπιστημιακό και μάλιστα ένα εγχειρίδιο που θέλει να κινείται σε τρία επίπεδα,

για τον πρωτοεισαγόμενο φοιτητή, για τον ώριμο φοιτητή και για τον επιστήμονα της πράξης, ο οποίος θα βρεθεί μπροστά στην ανάγκη να προβάλει ισχυρισμό αντισυνταγματικότητας.

Δεν σας κρύβω μάλιστα ότι, τώρα, πρόθεσή μου είναι να εκδώσω, μετά από λίγους μήνες, με αφορμή και τα μεταπτυχιακά μαθήματα που έχουμε κάνει, μαθήματα εμβάθυνσης στο Συνταγματικό Δίκαιο με αποκλειστικό αντικείμενο την ερμηνεία και τον έλεγχο της συνταγματικότητας, γιατί πιστεύω ότι αυτό είναι η πραγματική εισφορά του Συνταγματικού Δικαίου. Σε όλα τα άλλα μπορεί να εισχωρήσουν οι διδάσκοντες το Διοικητικό Δίκαιο, το Φορολογικό Δίκαιο, το Συλλογικό Εργατικό Δίκαιο, το Δίκαιο των Κοινωνικών Ασφαλίσεων, το Διεθνές Δίκαιο με την έννοια της διεθνούς προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αυτό που κατεξοχήν χειρίζονται οι συνταγματολόγοι είναι τα μεγάλα διλήμματα και τα μεγάλα προτάγματα της ερμηνείας και τα μεγάλα προβλήματα της δικονομικής οργάνωσης και των ορίων του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας. Αυτό είναι η υπόσταση η επιστημολογική του Συνταγματικού Δικαίου.

Πόσο σημαντικό είναι στη ζωή μου το Συνταγματικό Δίκαιο; Γιατί είπε ο Κώστας Χρυσόγονος, ως ο παλαιότερος εδώ μαζί με το Μπάμπη Ανθόπουλο, ότι ήμουν πάντα ένας Συνταγματολόγος κατά βάθος. «Ο νομικότερος των Συνταγματολόγων πήγε και έγινε πολιτικός», είχε την καλοσύνη να μου πει κάποτε ο Βασίλης Σκουρής, με τον οποίο είχαμε γράψει το βιβλίο «Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων».

Με ενδιαφέρει πάρα πολύ το Συνταγματικό Δίκαιο, ασχο-

λούμαι πολύ, αλλά ασχολούμαι και με άλλους κλάδους της νομικής επιστήμης, με ενδιαφέρει το Διεθνές Δίκαιο λόγω εξωτερικής πολιτικής, με ενδιαφέρει πάρα πολύ το ζήτημα των Ελληνοτουρκικών σχέσεων, το Κυπριακό, έχω αφιερώσει πολλά γραπτά μου και πολύ διάβασμα και ενημέρωση σε αυτό. Με ενδιαφέρουν πάρα πολύ τα δημόσια οικονομικά και η διαχείριση του δημοσίου χρέους, με ενδιαφέρουν πολύ τα ζητήματα της αναπτυξιακής πολιτικής, με ενδιαφέρει πάρα πολύ το ευρωπαϊκό φαινόμενο, με ενδιαφέρει πάρα πολύ το ζήτημα της συμμόρφωσης στην ΕΣΔΑ και στις αποφάσεις του ΕΔΔΑ το οποίο χειρίστηκα ως εισηγητής της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης για τρία σχεδόν χρόνια, με ενδιαφέρει πολύ η Ιστορία. Δεν είναι το αποκλειστικό μου ενδιαφέρον το Συνταγματικό Δίκαιο, αλλά είναι κύριο και κεντρικό ενδιαφέρον μου, γιατί θεωρώ ότι είναι ένα αναπόσπαστο τμήμα της ιστορίας εν τω γίνεσθαι. Αλλά όλα αυτά τι είναι; Είναι μικρές στιγμές, η πολλαπλότητα των αφηγήσεων μας σώζει. Εάν ζούσαμε μία ζωή και αν γράφαμε μία βιογραφία του Συντάγματος και μία αυτοβιογραφία, δεν θα μας έφθανε, πρέπει να μπορούμε να σκεπτόμαστε μέσα σε ένα πλαίσιο που δεν έχει όρια, που συνεχώς διευρύνεται, σε έναν ορίζοντα που μετακινείται, δηλαδή μας διασώζει ως ανθρώπους και ως επιστήμονες ο απεριόριστος αριθμός δυναμικών και υποθετικών αφηγήσεων και αυτό πρέπει να αποτυπώνεται και στην αντίληψή μας για το επιστημονικό αντικείμενο.

Σας ευχαριστώ πάρα πολύ, λοιπόν, αγαπημένες μου και αγαπημένοι μου. Πάμε τώρα στον τρίτο και τελευταίο κύκλο, Μπάμπη.

Χ. Ανθόπουλος: Ευχαριστούμε κι εμείς, Βαγγέλη. Μόνο μία παρατήρηση. Εάν κοιτάξουμε τη βιβλιογραφία των κλασικών συνταγματολόγων του 20ου αιώνα, του Kelsen και του Schmitt, θα διαπιστώσουμε ότι το ανώτερο στάδιο του Συνταγματικού Δικαίου είναι το Διεθνές Δίκαιο, εκεί στο τέλος οδηγήθηκαν.

Ευ. Βενιζέλος: Αυτή είναι η δικαίωση του Kelsen. Αφού περάσαμε μία μεγάλη συζήτηση πολλών δεκαετιών, κυμαινόμενη μεταξύ Hart και Dworkin, φθάνουμε στη δικαίωση του Kelsen, ο οποίος βεβαίως δεν διαχώριζε ποτέ την ενασχόληση με το Συνταγματικό Δίκαιο, με τη γενική θεωρία του Δικαίου και με το Διεθνές Δίκαιο και ως βασικός εκπρόσωπος του μονισμού. Όχι ότι ο Verdross ήταν λιγότερο σημαντικός ή ο Anzellotti που μαθαίναμε ως νέοι νομικοί και υπάρχουν αυτοί ξανά στη βιβλιογραφία, αλλά κανείς δεν έχει δικαιοθεί τόσο πολύ όσο ο Kelsen.

Τώρα έστειλα, σας το έχω ξαναπεί αυτό, μία συμβολή μου σε έναν τιμητικό τόμο ενός συναδέλφου από τη Βόρεια Μακεδονία, με τον οποίο γνωριζόμαστε χρόνια και μου ζήτησε να συμβάλλω στον τιμητικό του τόμο, στο *liber amicorum*. Έχω στείλει μία μελέτη στα αγγλικά που ασχολείται με τη Συνθήκη των Πρεσπών ως θερμοκήπιο στο οποίο αναπτύσσεται μία μονιστική αντίληψη για τις σχέσεις εθνικού Συντάγματος και Διεθνούς Δικαίου με πλήρη κατίσχυση του Διεθνούς Δικαίου που επιβάλλεται μέσω της αναθεώρησης του Συντάγματος, αλλά και μέσω της δέσμευσης της ερμηνείας του Συντάγματος για το μέλλον, που δεν είναι μία βίαιη μορφή διεθνοποίησης του Συντάγματος, κατά τα πρότυπα της Ιαπωνίας, της

Κύπρου, της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, του Κοσσοβού, αλλά είναι μία πιο εκλεπτυσμένη προσέγγιση ερμηνευτικής επιφύλαξης, η οποία υπάρχει από την ενδιάμεση Συμφωνία του 1995. Το είχαμε συλλάβει τότε αυτό μαζί με τον Κρατερό Ιωάννου, τον αλησμόνητο, ο οποίος είχε μετάσχει στην αντιπροσωπεία στη Νέα Υόρκη υπό τον Κάρολο Παπούλια και ήταν σε άμεση επαφή μαζί μου, ήμουν τότε Υπουργός Τύπου και Κυβερνητικός Εκπρόσωπος. Τώρα έχει συντελεστεί η αναθεώρηση του Συντάγματος της Βόρειας Μακεδονίας, υπάρχει εναρμόνιση, δηλαδή όχι απλώς εφαρμόζεται η Σύμβαση της Βιέννης για το Δίκαιο των Συνθηκών, αλλά νομίζω ότι θα νιώθει πάρα πολύ δικαιωμένος ο Kelsen από την άποψη αυτή.

Χ. Ανθόπουλος: Τρίτος κύκλος. Η Λίνα Παπαδοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Συνταγματικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του ΑΠΘ. Λίνα.

Λ. Παπαδοπούλου: Ευχαριστώ, κ. Καθηγητά.

Ευχαριστώ πάρα πολύ και εγώ για την πρόσκληση, νιώθω πραγματικά χαρά και συγκίνηση. Αφότου επέστρεψα από το εξωτερικό στο ΑΠΘ, ως διδάσκουσα πια, ένιωθα ορφανή. Έφερα –ή μου απέδιδαν– τον τίτλο της μαθήτριας του Ευάγγελου Βενιζέλου, και ήμουν πράγματι μαθήτριά του στα προπτυχιακά, στο πρώτο έτος, στο συνταγματικό δίκαιο, και στο τέταρτο έτος, στην Εμβάθυνση. Δεν έκανα βεβαίως το μεταπτυχιακό μου ούτε το διδακτορικό στη Θεσσαλονίκη, ωστόσο αυτή η ιδιότητα, αυτός ο τίτλος τιμής, με ακολουθούσε. Για τον αγαπημένο, εκ των υστέρων Δάσκαλο, Αντώνη Μανιτάκη, και για άλλους συναδέλφους στον Τομέα, ήμουν

πάντα η μαθήτριά του Ευάγγελου Βενιζέλου.

Πράγματι το 1988, όταν μπήκα στη Σχολή, ήταν αυτός που μας δίδαξε και μας έκανε να αγαπήσουμε το συνταγματικό δίκαιο. Η Αλκμήνη, με τον εύστοχο και πάντα υπέροχα γλαφυρό λόγο της, περιέγραψε την εμπειρία του να είσαι πρωτοετής φοιτήτρια και να ακούς τον Ευάγγελο Βενιζέλο, σε αυτό το πάρα πολύ υψηλό και απίστευτα απαιτητικό επίπεδο συνταγματικού λόγου, που πράγματι δεν απευθυνόταν σε «νομικά νήπια», αλλά σαν να μιλούσε σε συναδέλφους.

Ωστόσο, τον Ευάγγελο Βενιζέλο τον είχα γνωρίσει –ορθότερα τον είχα διαβάσει και ακούσει, και με είχε εντυπωσιάσει– ήδη τρία χρόνια πριν, με αφορμή την περίφημη υπόθεση της «ψήφου Αλευρά». Είχα τότε την τύχη να ακούσω στις Σέρρες –στο πλαίσιο του θεσμού του Ανοικτού Πανεπιστημίου, που έδινε τη δυνατότητα υψηλού επιπέδου διαλέξεων– και τον Δημήτρη Τσάτσο και τον Ευάγγελο Βενιζέλο επί του αυτού και καυτού θέματος, το οποίο, όπως γνωρίζουμε, δίχασε τη συνταγματολογική κοινότητα και μάλιστα για πολλά χρόνια. Είχα τότε εντυπωσιαστεί καταρχάς από το γεγονός ότι ο Ευάγγελος Βενιζέλος, νεότερος τότε, είχε τολμήσει –και αυτό είναι κάτι που δεν είναι αυτονόητο ακόμα και σήμερα– να διαφωνήσει με τον αγαπημένο Δάσκαλό του επί της ουσίας. Συμφώνησα αμέσως με τη θέση του Ευάγγελου Βενιζέλου, παρότι φαινόταν τότε να είναι μειοψηφική αλλά, πάντως, πολύ λογική. Αυτό όμως που μου έκανε πάρα πολύ θετική εντύπωση –και εδώ βρίσκεται το πρώτο σπέρμα απάντησης στο ερώτημα «ποιο το νόημα της διδασκαλίας του Συνταγματικού Δικαίου», και τότε και τώρα– είναι η απάντηση που είχε δώσει

ο ίδιος ο Δημήτρης Τσάτσος όταν του ζήτησαν να σχολιάσει της διαφωνία του μαθητή του, τον οποίο βέβαια και εκείνος λάτρευε και θαύμαζε. «Αυτή είναι η αξία του δασκάλου, να διδάσκει στους μαθητές του τον τρόπο να σκέφτονται» –παραφράζω τώρα, μετά από τόσα χρόνια, αλλά αυτό ήταν το νόημα– «να έχουν τη δική τους σκέψη, τη δική τους τεκμηριωμένη άποψη, και την τόλμη να την εκφράσουν, ακόμη και σε αντίθεση με τη γνώμη του δασκάλου τους», απάντησε ο κοινό μας Δάσκαλος (ιδικό μου βέβαια δάσκαλος ήταν ο Τσάτσος μόνον εξ αντανakλάσεως, ή «εν ευρεία εννοία», καθώς «μαθητές μου», όπως έλεγε ο ίδιος «είναι και οι μαθητές των μαθητών μου»).

Έτσι, λοιπόν, μία πρώτη απάντηση στο ερώτημα «ποιο το νόημα της διδασκαλίας γενικότερα, αλλά και του συνταγματικού δικαίου ειδικότερα, και σήμερα και διαχρονικά, είναι το να παράσχουμε στους νέους επιστήμονες, όχι μόνον έτοιμη γνώση της νομοθεσίας ή της νομολογίας, αλλά όσο το δυνατόν περισσότερα εργαλεία αυτόνομης και αυτοδύναμης έρευνας, κριτικής σκέψης και επιχειρηματολογίας. Και αυτό νομίζω είναι κάτι που μας το έχει διδάξει και μας το διδάσκει ο Ευάγγελος Βενιζέλος, προφορικά και γραπτά, και μέσα από τα «Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου», όπως μας το δίδαξε και ο Δημήτρης Τσάτσος.

Τη δεύτερη απάντηση στο ερώτημα «ποιο το νόημα διδασκαλίας του Συνταγματικού Δικαίου» σήμερα, θα το δανειστώ από μία αγαπημένη μου συνάδελφο και φίλη, τη Maria Garcia Morales, η οποία είναι Καθηγήτρια στο Αυτόνομο Πανεπιστήμιο της Βαρκελώνης. Στα χρόνια της Γερμανίας, όπου και

γνωριστήκαμε, συνήθιζε να μου λέει πως εμείς γνωρίζαμε την αξία του συνταγματικού δικαίου επειδή καταγόμαστε από δύο χώρες που πέρασαν δικτατορία. Μάλιστα στην Ισπανία, όπως όλοι γνωρίζουμε, το καθεστώς του Franco ήταν δυστυχώς και πολύ περισσότερο μακρόχρονο, σε σχέση με τη δική μας επτάχρονη χούντα.

Αυτό, λοιπόν, είναι το νόημα της διδασκαλίας του συντάγματος, υπό την πολιτειακή πρόσληψή του, του πολιτικού συντάγματος, η διδασκαλία, η συνηγορία, υπέρ της δημοκρατίας. Και βέβαια, σήμερα η δημοκρατία νοείται μόνον ως συνταγματική δημοκρατία, δηλαδή αρχή της πλειοψηφίας στη διαλεκτική σύνθεσή της με την προστασία της μειοψηφίας, των μειονοτήτων και ενός εκάστου, δηλαδή ως φιλελεύθερη δημοκρατία, όπως διδάσκουν ο Ευάγγελος Βενιζέλος και ο δάσκαλος μας, ο Δημήτρης Τσάτσος. Δεν νοείται, με άλλα λόγια, σήμερα, δημοκρατία χωρίς και τα δύο συστατικά της, την ελευθερία των αρχαίων, δηλαδή τη διαδικαστική, πλειοψηφική συνιστώσα, και την ελευθερία των νεότερων (κατά τον Benjamin Constant), δηλαδή το κράτος δικαίου και την, ακόμη και αντιπλειοψηφική, προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Άρα λοιπόν για σήμερα ειδικά, που ο αυταρχικός λαϊκισμός κερδίζει τους υποστηρικτές που χάνει η δημοκρατία, η σημασία της διδασκαλίας του συνταγματικού δικαίου και της διδασκαλίας του έγκειται και –και είναι αυτή μία τρίτη απάντηση– στην emphatic και ανυποχώρητη υπεράσπιση του αδιαχώριστου των δύο αυτών θεμελιών του δημοκρατικού πολιτεύματος, της συλλογική και της προσωπικής αυτονομία.

Για αυτό και έχει σημασία που και ο Ευάγγελος Βενιζέλος υπερασπίστηκε, στην πολιτική του πράξη, και υπερασπίζεται, θεωρητικά ως συνταγματολόγος και δημόσιος διανοούμενος, ότι δεν νοείται πλέον μη φιλελεύθερη (illiberal) δημοκρατία, όπως δεν νοείται και φιλελεύθερο μεν, μη δημοκρατικό δε, συνταγματικό πολίτευμα.

Αυτή η αξιωματική παραδοχή μας οδηγεί στην τέταρτη απάντηση στο ερώτημα της συζήτησής μας, η οποία σχετίζεται με τα νέα χαρακτηριστικά του κράτους στη μεταβιομηχανική εποχή, όπου το κράτος είναι πλέον «κράτος-μέλος», όπως χαρακτηριστικά υπογραμμίζει ο Βενιζέλος. Η παγκοσμιοποίηση, η ενίσχυση των διεθνών και υπερεθνικών οργανισμών, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση, η διαρκώς αυξανόμενη κίνηση κεφαλαίων και προσώπων, είτε αναγκαστική είτε ηθελημένη, τα προβλήματα, όπως η κλιματική αλλαγή, και οι τεχνολογικές εξελίξεις, όπως η τέταρτη βιομηχανική επανάσταση με το διαδίκτυο και την τεχνητή νοημοσύνη, υπερβαίνουν τα εθνικά σύνορα και απαιτούν υπερεθνικές ή /και παγκόσμιες διαρρυθμίσεις.

Προκαλούν, δε, αυτό που ο Ευάγγελος Βενιζέλος έχει εκτενώς και διεισδυτικά σχολιάσει, τη σχετικοποίηση του εθνικού Συντάγματος, που ακολουθεί τη σχετικοποίηση της κρατικής κυριαρχίας.

Ταυτόχρονα, όμως, οι εξελίξεις αυτές γεννούν την ανάγκη οι θεμελιώδεις αξίες του συνταγματισμού να υπερβούν και αυτές τα εθνικά σύνορα, και δίνουν ώθηση σε αυτό που ο συγγραφέας των «Μαθημάτων Συνταγματικού Δικαίου» ονομάζει «επαυξημένο σύνταγμα». Ένα σύνταγμα, όχι με

«σίγμα» κεφαλαίο, όχι δηλαδή τυπικό, αλλά με την ουσιαστική, και με την ιδανική, κατά Αλέξανδρο Σβώλο, έννοια, των θεμελιωδών συνταγματικών ιδανικών, υπό την έννοια του «ιδεολογικού και πολιτισμικού optimum», όπως γράφει ο Βενιζέλος.

Σε αυτή την παραδοχή δεν κρύβεται μόνον μία ακόμη απάντηση στο ερώτημά μας, αλλά και μία μικρή δογματική υποχώρηση του θετικιστή Βενιζέλου, που, όσο κι αν προσπαθεί να αντισταθεί στα θέλητρα μίας ηθικοδικαιικής ανάγνωσης και να μην υποπέσει σε μία μεταφυσική ανάγνωση, εμφανίζει λιγότερες πια αντιστάσεις. Παρότι εμμένει σε μία ρεαλιστική ανάγνωση και ερμηνεία του Συντάγματος, εντούτοις δεν ξεχνά, και μαζί του δεν ξεχνάμε και εμείς, ότι αυτό που μένει όταν φεύγουμε από το ασφυκτικό πια πλαίσιο της κρατικής κυριαρχίας και μεταβαίνουμε είτε στον ευρωπαϊκό συνταγματισμό, είτε στον αναδυόμενο παγκόσμιο ή οικουμενικό συνταγματισμό, είναι ακριβώς η ανάγκη για τη διασφάλιση των –σπερματικών σε διεθνές επίπεδο, περισσότερων πάντως σε ενωσιακό επίπεδο– εγγυήσεων ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ως συμπυκνωμένου πυρήνα όλων των επιμέρους θεμελιωδών δικαιωμάτων, και ενός ελάχιστου της αρχής της ισότητας, ως *sine qua non* αυτού του πολιτισμικού optimum. Γι' αυτό και η διδασκαλία του συνταγματικού δικαίου σήμερα είναι και μια κραυγή κατά της διευρυνόμενης και πάλι ανισότητας τόσο στο εσωτερικό των κοινωνιών όσο και μεταξύ διαφορετικών χωρών, και υπέρ της διασφάλισης, σε πλανητικό επίπεδο, μίας ελάχιστης, και διαγενεακής, αλληλεγγύης.

Αν όμως κάποτε το Σύνταγμα αποσκοπούσε στο να

δαμάσει την κυριαρχία, και πάντως τη δημόσια εξουσία, πλέον, το συνταγματικό δίκαιο, και άρα και η διδασκαλία του, υπακούν στον μετασχηματισμό του δημοσίου χώρου, που γίνεται πλέον και ψηφιακός. Τίθεται, έτσι, η μεγάλη πρόκληση στον συνταγματισμό της εποχής μας να αφήσει το στίγμα του και στον ιδιωτικό, ιδιοκτησιακά και διαχειριστικά, αλλά λειτουργικά δημόσιο, ψηφιακό σύμπαν. Γεννάται, κατ'αποτέλεσμα όλων αυτών των διεργασιών, η ανάγκη και ενός «κοινωνιστικού συνταγματισμού» (societal constitutionalism), εκτός του κράτους και εκτός εν τέλει του δημοσίου, με την κλασική έννοια, χώρου. Είμαστε έτσι ενώπιον ενός σπερματικού συνταγματισμού, που φύεται ακόμα και σε ιδιωτικές δομές, όπως οι ψηφιακές πλατφόρμες και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Και ενώ οι χώροι αυτοί θα μπορούσαν να εκφεύγουν της κρατικής ρύθμισης επιλέγουν, ενίοτε, να αυτορρυθμιστούν, όπως κάνει, για παράδειγμα, το Facebook με το οιονεί ανεξάρτητο Oversight Board που το ίδιο εγκαθίδρυσε. Όταν, λοιπόν, διδάσκει κανείς σήμερα συνταγματικό δίκαιο δεν μπορεί να μην μιλήσει και για την (ετερο- ή αυτό)ρύθμιση και των ψηφιακών αυτών γιγαντιαίων επιχειρήσεων, που ξοδεύουν ποσά για να περιφρουρήσουν, κατά το δυνατόν, ένα περιβάλλον ελεύθερης έκφρασης και ισηγορίας, όπου δεν είναι καλοδεχούμενος ο ρατσιστικός και μισαλλόδοξος λόγος ούτε η σκόπιμη διασπορά ψευδών ειδήσεων. Και είναι αυτή, ίσως, η μεγαλύτερη απόδειξη σήμερα ότι διαχρονικά ένα τέτοιο περιβάλλον δεν διατηρείται αυτόματα αλλά μόνον με ρύθμιση, οιονεί συνταγματικού, υπό την έννοια του ουσιαστικά φιλελεύθερου, χαρακτήρα.

Όλα τα παραπάνω μας υποψιάζουν ότι εν τέλει η ουσία του συντάγματος, ακόμα και στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, ακόμα και στην εποχή της αμφισβήτησης της κρατικής κυριαρχίας, παραμένει ένα ζητούμενο, ένα ιδανικό, αυτό το πολιτισμικό optimum και άρα ο συνταγματισμός παραμένει ένα πολιτικό κίνημα. Ως ένα αξιακό βέλος που εκκινεί από το παρελθόν εκτινάσσεται, εξικνείται στο παρόν και θα συνεχίσει στο μέλλον, θέτοντας και το αίτημα της επιβίωσης της ανθρωπίνης φυλής, εν όψει της κλιματικής αλλαγής.

Η διδασκαλία, λοιπόν, του συνταγματικού δικαίου σήμερα, όπως και πάντοτε, δεν έχει άλλο νόημα, παρά την υπεράσπιση, υπό τις νέες συνθήκες αυτού του «ιδεολογικού και πολιτισμικού optimum», όπως διορατικά το χαρακτήρισε ο Ευάγγελος Βενιζέλος.

Για ακόμα μία φορά θερμές ευχαριστίες, με μεγάλη συγκίνηση, για το ότι είμαι σήμερα ανάμεσά σας.

Ευ. Βενιζέλος: Ευχαριστώ, Λίνα μου.

Χ. Ανθόπουλος: Ευχαριστούμε, Λίνα. Έρχεται και επανέρχεται το θέμα της «ψήφου Αλευρά». Με τον καθηγητή Κώστα Γιαννακόπουλο κάναμε πέρυσι ένα σεμινάριο Συνταγματικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του ΕΚΠΑ και ήταν το θέμα το οποίο κίνησε περισσότερο το ενδιαφέρον των φοιτητών. Εάν έχει κάποια αξία η προσωπική μου γνώμη, μπορώ να σας πω ότι δεν έχω κατασταλάξει, είναι νωρίς ακόμα.

Λοιπόν, περνάμε στο Νίκο Παπαχρήστο, Διδάκτορα Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Ν. Παπαχρήστος: Ευχαριστίες και από εμένα για την τιμή και την ξεχωριστή χαρά, που μου έδωσε η πρόσκληση για την αποψινή συνάντηση. Εκφράζω και την ιδιαίτερη συγκίνησή μου.

Όταν οι οργανωτές είχαν την καλοσύνη να με ειδοποιήσουν για την εκδήλωση, βυθίστηκα σε μία αναπόληση πολύ εύκολα, αφού η μνήμη εστίασε στην εικόνα του εαυτού μου. Εγώ, λοιπόν, 17.5 χρονών, πρωτοετής φοιτητής στη Νομική Θεσσαλονίκης, ακροατής του Βαγγέλη Βενιζέλου, οπωσδήποτε γοητευμένος, με πολύ μεγάλο ενδιαφέρον να παρακολουθώ τον –ενίοτε δυσνόητο– πυκνό λόγο, να κρατώ σημειώσεις, να αναζητώ κείμενα του Καθηγητή. Δεν προλάβαινα να καταλάβω, ότι είχα καταλάβει! Ήταν πριν από 36 χρόνια.

Θυμάμαι μία αυθεντία; Ναι. Όμως τι περίεργο, λιγότερο *ex cathedra* από άλλους, με λόγο απροσδόκητα ανεπιτήδευτο, πειστικό και ταυτόχρονα –πώς να το πω;– υφολογικά αλλιώς στομφώδη. Δεν άφηνε περιθώρια χαλάρωσης στην επικοινωνία των νομικών εννοιών. Ορθώς!

Με την πρόσκληση ανέτρεξα και στα βιώματά μου από τον τομέα Δημοσίου Δικαίου και Πολιτικής Επιστήμης της Σχολής μας. Τα πολύ καθοριστικά για την πορεία μου, την επιστημονική, επαγγελματική, κοινωνική, για πτυχές της εν γένει προσωπικότητάς μου. Όταν μας σύστησε ο Γιώργος Αναστασιάδης, αφού προηγουμένως με είχε γνωρίσει στον Παύλο Πετρίδη, ήταν με τον Βαγγέλη Βενιζέλο τελικά που ανέπτυξα μία στενή σχέση, μαθητείας, συνεργασίας, για πολλά χρόνια –ήδη πια σχεδόν 34.

Δεν έχει θέση τώρα η αναπόληση. Άλλοτε είναι λυσίπηνη και νηπενθής, όπως ο ύπνος στον ομηρικό λόγο, άλλοτε προκαλεί έντονη διέγερση, άλλοτε είναι όλα αυτά μαζί.

Θυμάμαι μία συνέντευξη του συγγραφέα των «Μαθημάτων», που έλεγε ότι διδάσκοντας πάντα τις ίδιες ηλικίες στα αμφιθέατρα, έχει τη φευγαλέα αίσθηση ότι ο χρόνος δεν περνά για τον ίδιο –είχε πει τη φράση «ο καθρέφτης είναι παραμορφωτικός». Κοιτάζοντας και εγώ το δικό μου είδωλο (αυτό είναι που βλέπουμε στον καθρέφτη), επιβεβαιώνω ότι ο καθρέφτης μπορεί ενίοτε να λειτουργεί παραμορφωτικά.

Οι Εκδόσεις Σάκκουλα επέλεξαν ως θέμα ένα ερώτημα εύλογο, θα λέγαμε. Η περίπτωση έχει πολλαπλό ενδιαφέρον. Συνυπάρχουμε εδώ, με δεδομένη την αγάπη, την εκτίμηση, το σεβασμό, την τιμή προς το συγγραφέα. Είναι εδώ παρούσα η σχέση δασκάλου και μαθητή, η σχέση μεταξύ μας ως μαθητών, η κοινή επαφή μας, κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο, με το πεδίο του Συνταγματικού Δικαίου. Συνδέσεις προσωπικές, ακαδημαϊκές, επιστημονικές, επαγγελματικές. Σκέφτομαι λοιπόν τόση ώρα, μαζί με αυτά, μια έκφραση από τον τίτλο ενός βιβλίου κάποιου Αμερικανού Καθηγητή μίας εντελώς άλλης επιστήμης από τη δική μας (Leston Havens, Ένας τόπος ασφαλής: προετοιμάζοντας το έδαφος της ψυχοθεραπείας). Τη μεταφέρω εδώ και αναρωτιέμαι: άραγε όλα αυτά τα στοιχεία που ανέφερα και συνδέουν εδώ εμάς, συγκροτούν «έναν τόπο ασφαλή»; Υπό μία έννοια ναι. Κι όμως, δεν είναι χωρίς «κινδύνους» η συζήτηση, καθώς ο μεν συγγραφέας είναι ο ίδιος ριψοκίνδυνος και μας επηρεάζει και σε αυτό (θα πω παρακάτω): το δε θέμα προβάλλει ως ερώτημα με όρους

σχεδόν υπαρξιακούς. Αρκεί να αναλογιστούμε την ύλη του γνωστικού αντικειμένου. Άραγε είναι «δεδομένη η ζητούμενη» –για να θυμίσω μία παλιά γνώριμη σε όλους φράση (του Δημήτρη Τσάτσου).

Το θέμα αφορά τις δυσκολίες. Ο συγγραφέας με τα «Μαθήματα» μας βάζει να σκεφτούμε μαζί του τις δυσκολίες της ύλης και της διδασκαλίας, τις παραμέτρους της διδασκαλίας, τις παραμέτρους του αντικειμένου, δηλαδή της οικοδόμησης, της συγκρότησης μίας βάσης, ενός πλαισίου επικοινωνίας και συνεννόησης ως προς τις περίων ο λόγος έννοιες. Δυσκολίες μεθόδου, παραδοχών, σχεδιασμού, συστήματος, σημείων πρόσληψης, μεταφοράς, της επιλογής των υλικών - οικείων μα και *ex nihilo* και συγχρόνως με αξιώσεις νέων ιδεών, ευπρόσωπων και με αξιοπρεπή ποιότητα.

Βλέποντας στα «Μαθήματα» την ανανέωση και επικαιροποίηση της ύλης τους, μία «νέα νεότητα» της έκδοσης μέσα από την οπτική της βαθιάς γνώσης του αντικειμένου, γνώσης και θεωρητικής και επιστημονικής, αλλά και βιωματικής στην περίπτωση του Βαγγέλη Βενιζέλου, αναλογίζομαι τα θεωρητικά ρεύματα στην επιστήμη, αλλά και την πολιτική ευθύνη του διδάσκοντος το μάθημα. Ο αποδέκτης των μαθημάτων, μέσα από τη διδασκαλία, θα ακούσει και θα δει την αυθεντία; Ναι, αλλά εδώ ο συγγραφέας επιμένει, ήδη από τον πρόλογο, να δει ο αναγνώστης και αυτόν που γράφει.

«Το Σύνταγμα είναι βιωματικό γεγονός», θυμάμαι το συγγραφέα να μας λέει στα ακροατήρια. Τον απασχολεί πολύ αυτό. Φαίνεται στο βιβλίο του πολύ έντονα. Τον απασχολούν ανέκαθεν οι δυσκολίες στην κατάστρωση της ύλης. Είναι

φυσικό: τα «Μαθήματα» αναδεικνύουν έντονα την επαφή του γνωστικού αντικειμένου με την πραγματικότητα. Δεν διευκολύνει πάντα τα πράγματα αυτή η διάσταση. Αφορά την εξουσία, τα όρια, τον έλεγχο και όλο αυτά ως πεδίο ερμηνείας του δικαίου. Είτε πρόκειται για τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων είτε για τη συμβατότητα ή τη μη αντίθεση των κανόνων της κατά περίπτωση εθνικής έννομης τάξης με τους κανόνες δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, είτε για τους περιορισμούς των δικαιωμάτων. Όλο αυτό όμως, ως διανοητική διεργασία, τίθεται και με τους όρους της επιστήμης ως γνωσιολογικής εμπειρίας.

Κάνω τη δουλειά μου, σημαίνει πολλά πράγματα: πρωτίστως πώς επιλέγω να κάνω αυτό που διάλεξα να κάνω. Να ένα ζήτημα που βάζει ο συγγραφέας για το νόημα της διδασκαλίας: όταν εξηγεί την εσωτερική οικονομία, τη δομή των μαθημάτων του βιβλίου, τις επιλογές ως προς την παρουσίαση των απόψεών του, της βιβλιογραφίας, της νομολογίας, δυσκολίες μεθόδου και γενικότερα δυσκολίες στη διδασκαλία δεν αναδεικνύει;

Υποστηρικτικό της διδασκαλίας είναι το βιβλίο, παρακινδυνευμένο και δοκιμαστικό είναι το εγχείρημα, έγραφε στον Πρόλογο της πρώτης έκδοσης. Ανέφερε πως με τα «Μαθήματα», μεταξύ άλλων, θέλει να συμβολίσει την αδιάκοπη ροή της μάθησης στην κοινότητα διδασκόντων και διδασκομένων, τη διαδοχή και την αλληλεγγύη των γενεών στην επιστήμη προσέθετε στη δεύτερη έκδοση. Μνημόνευε δε εξαρχής τη δική του μύηση στην εξειδικευμένη γνώση και την άσκηση σε μία νοοτροπία ερευνητική και διδακτική. Μνημόνευε και

τους μαθητές του. Αυτό είναι ένα μήνυμα για το νόημα της διδασκαλίας και προτείνω να κρατηθεί. Και να πω εδώ, πόσο συμμερίζομαι από πάντα που τόσο και έτσι τον απασχολεί η γραφή...

Για το βιβλίο ίσως να αληθεύει αυτό που γράφει ο Umberto Eco ότι «ανάμεσα στην άπιαστη πρόθεση του συγγραφέα και στην αμφισβητούμενη πρόθεση του αναγνώστη υπάρχει η διαφανής πρόθεση του κειμένου που διαψεύδει τις αστήρικτες ερμηνείες». Εδώ βέβαια δεν πρόκειται για τις «Εξομολογήσεις ενός νέου μυθιστοριογράφου» (αυτός είναι ο τίτλος του βιβλίου του U. Eco). Όμως και το συγκεκριμένο βιβλίο απευθύνεται σε μία κοινότητα αναγνωστών, άρα «οι προθέσεις του συγγραφέα θα ερμηνευθούν μέσα από μία σύνθετη στρατηγική αλληλεπιδράσεων».

Διαβάζοντας τα «Μαθήματα» βλέπω πως, για να έχει νόημα η διδασκαλία, ο δάσκαλος πρέπει να κατέχει το θέμα. Θέλω να πω ότι ένα χαρακτηριστικό της διδασκαλίας του Καθηγητή μας ήταν και είναι ότι ξέρει καλά το θέμα. Εδώ λοιπόν ο συγγραφέας ξέρει για τι γράφει, έχει άποψη γι' αυτά που γράφει και παρουσιάζει την άποψή του για το θέμα –εννώνω για όλα τα ζητήματα της ύλης που θίγει. Ας μου επιτραπεί να πω, έχει μία ξεχωριστή ποιότητα, μία ιδιαίτερη γνώση των εννοιών και μία κατανόησή τους στον ύψιστο βαθμό.

Για να πεις την άποψή σου χρειάζεται μία τεχνική. Πολύ σημαντικό στοιχείο η γλώσσα στη διδασκαλία, από τη πρώτη στιγμή αυτό το βίωσα. Η αναφορά στη διαφορετική άποψη, ο διάλογος με αυτήν: και αυτό πρέπει να ξέρεις να το κάνεις. Υπάρχει η διαφορετική άποψη στο βιβλίο, ενημερώνεται

ο αναγνώστης, εξ αρχής, ώστε να ελέγξει στη συνέχεια του λόγου το αληθές. Διαλέγεται ο συγγραφέας με τη διαφορετική άποψη. Όλα όσα εξαγγέλλονται επιβεβαιώνονται, φυσικά με τον τρόπο που ο κάθε αναγνώστης έχει τη δυνατότητα να τα αντιληφθεί. Πάντως αυτό συμβαίνει.

Η διδασκαλία, έτσι όπως αποτυπώνεται και στα «Μαθήματα», εκθέτει τις σκέψεις του διδάσκοντος για το θέμα. Που είναι πολύ μεγάλο, «πολυσχιδές και πειθαρχημένο», θα έλεγα, για να κάνω ένα νεύμα προς την προσωπικότητα του συγγραφέα. Φωτίζει «θέσεις και αντιθέσεις», για να στρέψω υπαινικτικά το βλέμμα και προς τον Καραγάτση και τις σημειώσεις για το μυθιστόρημα του ήρωά του, του Μάνου Τασάκου –όχι τυχαία (Μ. Καραγάτσης, Ο κίτρινος φάκελος).

Ο διδάσκων πρέπει να διαχειριστεί και την έκταση του κάθε θέματος. Αυτό από μόνο του θα ήταν αρκετό για να παρεκκλίνει κάποιος και να οδηγηθεί σε μαξιμαλιστικές προσεγγίσεις. Το εγχείρημα δυσκολεύει όσο ευρύτερες είναι οι γνώσεις –ιδίως για τις μεθοδολογικές ανάγκες και προϋποθέσεις της διδασκαλίας.

Παράδειγμα, η αναθεώρηση του Συντάγματος ως διαδικασία, ως γεγονός, το 1986, το 2001, το 2008, το 2019: πόσο και πώς να εμβαθύνει κάποιος μέσα στο υποστηρικτικό πλαίσιο της διδασκαλίας; Εντυπωσιακό. Μπορεί να είναι ποσοτικά ισομερής η κατανομή, όταν κάνεις λόγο για θεωρητικά ζητήματα, ας πούμε κράτος, και μετά να γίνεσαι «πρακτικότερος» όσον αφορά τη νομοθετική λειτουργία και τη νομοπαραγωγική διαδικασία;

Άλλο θέμα, το Κράτος Δικαίου: η σύνδεση και μόνο με τη

διεθνή συζήτηση είναι κάτι αχανές. Αυτό είναι μία πρόκληση, την αναδέχεται, το κάνει ο συγγραφέας, δίνει και απαντήσεις, άλλοτε εκτενείς, άλλοτε πιο σύντομες.

Θέλω να ξεχωρίσω, να επισημάνω, τα μικρότερα γράμματα, τους μικρότερους τυπογραφικούς χαρακτήρες, που καταλαμβάνουν τμήματα των ενοτήτων σε όλες τις εκδόσεις του βιβλίου και προσφέρουν περαιτέρω εναύσματα προς εμβάθυνση. Θυμάμαι στο τέλος κάθε κεφαλαίου των βιβλίων μίας σειράς των Presses Universitaires de France (PUF), «Collection de droit fundamental» υπήρχαν λίγες γραμμές υπό τον τίτλο «pour aller plus loin» («για να πάει κάποιος παραπέρα»).

Θέλω να μοιραστώ μαζί σας τώρα –και με εκείνον– την προσδοκία που είχα κάθε φορά για το επόμενο κείμενο του, πόσο προσέβλεπα στην επόμενη σελίδα. Μιλώντας για το προκείμενο βιβλίο, μεταφέρω τη προσδοκία για το σχεδιασμό μίας έκδοσης που θα αφορά τα δικαιώματα. Βεβαίως δεν απουσιάζει η άποψή του για τη μέθοδο και την τεχνική προσέγγισης των δικαιωμάτων και των περιορισμών τους, για όλα αυτά που δούλεψε ως εισηγητής στην αναθεώρηση και αυτά που δούλεψε ασχολούμενος με την πολιτική υπό τη συμβατική έννοια του όρου.

Επίσης, παρότι απουσιάζει το κεφάλαιο που αφορά στη δικαιοσύνη, για λόγους που ανάγονται στη σύλληψη και την επιλογή για τη διάρθρωση της ύλης, η φιγούρα του δικαστή και η σκιαγράφηση του δικαιοδοτικού έργου αναδύονται με πολύ μεγάλη σαφήνεια, όταν ο συγγραφέας κάνει λόγο για τον έλεγχο της συνταγματικότητας, την ερμηνεία του Συντάγματος, την κανονιστική εμβέλεια της ΕΣΔΑ και βέβαια τους

κανόνες δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τη συμβατότητα με αυτούς των κανόνων της εσωτερικής (εθνικής) έννομης τάξης.

Αλλά πάλι, να τα περιμένουμε όλα από εκείνον για την επόμενη σελίδα; Αυτό είναι ένα ερώτημα που εκφεύγει της αποψινής συνάντησης, ωστόσο συνδέεται απολύτως με τη σχέση δάσκαλου και μαθητή, όπου προβάλλονται και υπάρχουν ποικίλες εκατέρωθεν προσδοκίες.

Όλα αυτά που μας δίνει το συγγραφικό του έργο βιώνω ως υλικό το οποίο συγκροτεί ανοικτό μήνυμα ώθησης προς τα εμπρός, υπό διαρκή κριτική επαναξιολόγηση, επιβεβαιωτική και δημιουργική μαζί –μας κινητοποιεί και ο ίδιος για αυτό. Να ποιο είναι το νόημα της διδασκαλίας του Συνταγματικού Δικαίου στην εποχή μας: ακριβώς η συζήτηση για τη θεωρία των θεσμών και τα προβλήματα της λειτουργίας τους στην πράξη.

Η συζήτηση είναι πολυεπίπεδη –το είπαμε πολλές φορές σε αυτή τη συνάντηση. Θέτει ζητήματα επιρροής, ζητήματα εξουσίας, επιρροής, εξουσίας, ζητήματα κυριαρχίας και κανόνων και βεβαίως εννοιών. Θίγει τις σχέσεις των εθνικών κρατών με τους θεσμούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που δεν είναι μόνο «ελεγκτικά» όργανα επί των μηχανισμών της εθνικής εξουσίας. Όλα αυτά με τις ιδεολογικές συμβολικές πρακτικές και πραγματιστικές προεκτάσεις και αναγωγές τους.

Βλέπω στα «Μαθήματα» τις αναγωγές στη θεωρία της ερμηνείας του Δικαίου, στη θεωρία του κράτους. Φθάνει τελικά ο συγγραφέας να αγγίζει τη θεωρία της επιστήμης του Δικαίου ως αντικειμένου γνώσης. Αυτό δεν κάνει, όταν, για

παράδειγμα, αποτυπώνει τη δυσκολία των εθνικών εννόμων τάξεων να δεχθούν την υπεροχή των κανόνων δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των ενωσιακών δικαιοδοτικών οργάνων να αναγνωρίσουν υπεροχή στα εθνικά Συντάγματα; Ξαν να θέλει, ως ευσυνείδητος επιστήμονας –δηλαδή με επίγνωση της πολιτικής ευθύνης για όσα γράφει– να καταστήσει ενίοτε ζητούμενο και όχι δεδομένο το πλαίσιο στο οποίο κινείται η επιστήμη ως γνωσιολογική υπόθεση.

Πάντως, έχω τη γνώμη ότι ο προβληματισμός του ανάγεται συχνά στη θεωρία της επιστήμης ως πεδίο συγκρότησης των σκέψεών του και όχι ως διαφυγή. Αυτή η μεθοδολογία είναι ευκρινής και διαπερνά και τα «Μαθήματα». Αναζητά έτσι και εκείνος το νόημα της διδασκαλίας του Συνταγματικού Δικαίου στην εποχή μας. Για παράδειγμα, όταν παρουσιάζει την πορεία της μεταχείρισης της οποίας τυγχάνει η έννοια Σύνταγμα από τον εθνικό δικαστή, το δικαστή του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Μία έννοια («Σύνταγμα») που και αυτής την επιβεβαίωση αναδεικνύει με τις απόψεις του, συμπεριλαμβανομένης της προσδοκίας, την αίσθησης και της επιδίωξης επιβεβαίωσης.

Άρα επιστρέφω στην υπαρξιακή διάσταση που εξαρχής θέλησα να διαβλέψω μέσα στη συζήτηση. Και κλείνω. Είμαι εδώ, για να πω στο συγγραφέα μερικά από όσα ξέρει και θα ήθελα να τον διαβεβαιώσω πως οι σκέψεις του ταξιδεύουν και μέσα από τη δική μας όποια επιστημονική και επαγγελματική υπόσταση, επεξεργασμένες, ως μετάδοση μίας αφομοιωμένης εμπειρίας και εξοικείωσης και για εμάς σε μία νοοτροπία επιστημονική, ερευνητική και περί μεθόδου. Οι σκέψεις του

μεταδίδονται μέσα και από εμάς, τις προσλήψεις μας, επηρεάζουν και επηρεάζοντας προχωρούν και προχωρούμε.

Αγαπητέ μου Βαγγέλη, δεν ξέρω προς τα πού πηγαίνουμε. Ξέρω περίπου από πού ερχόμαστε και με ποια εφόδια. Αυτό αφορά και τη δική μου προσωπική βιοματική σύνδεση. Μαθαίνω και στο δρόμο πώς πορευόμαστε.

Και έτσι κλείνω με μία ευχή: *allons-y plus loin!* Αγαπημένε μας Καθηγητή, στο εύχομαι. Αγαπητοί συνάδελφοι το αυτό εύχομαι και δι' όλους ημάς. Σας ευχαριστώ.

Χ. Ανθόπουλος: Ευχαριστούμε, Νίκο μου. Εάν μου επιτρέπει και ο συγγραφέας να αποκαλύψω ότι έχει εδώ και αρκετά χρόνια ένα απολύτως ώριμο και ολοκληρωμένο κατά περιεχόμενα, κατά παραγράφους και κατά ειδικότερα θέματα πλάνο εγχειριδίου θεμελιωδών δικαιωμάτων. Το μόνο που μένει –δεν ξέρω εάν ηγηθεί της προσπάθειας αυτής ή το συγγράψει μόνος του– είναι να συμπληρωθούν αυτά τα κουτάκια του πλάνου. Κλείνουμε με τη Χριστίνα Ακριβοπούλου, Διδάκτορα Συνταγματικού Δικαίου της Νομικής Σχολής ΑΠΘ.

Χ. Ακριβοπούλου: Τα «Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου» και στις προηγούμενες και στη σημερινή τους έκδοση είναι για εμένα προσωπικά το *opus magnum* του μεγάλου συνταγματολόγου της Μεταπολίτευσης, του Ευάγγελου Βενιζέλου, για τους λόγους που ακούστηκαν, για την επεκτατικότητά τους, για την απίστευτη διάρκειά τους και γιατί είναι το κείμενο της αφετηρίας για εμένα, το κείμενο από το οποίο έμαθα Συνταγματικό Δίκαιο και το κείμενο στο οποίο ανατρέχω κάθε φορά μέχρι σήμερα.

Το έργο αυτό ξεχωρίζει όμως, για εμένα, για δύο κυρίως λόγους. Ο πρώτος είναι ότι συμπυκνώνει την κυρίως θεωρία του Ευάγγελου Βενιζέλου για το ελληνικό Σύνταγμα και τον ελληνικό συνταγματισμό. Είναι ένα κείμενο αρχών τα «Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου», ένα κείμενο αρχών που διατρέχουν το σύνολο του έργου. Ποιες είναι; Η πρώτη αρχή. Ερμηνεύοντας το συνταγματικό κείμενο, πυξίδα μας, οφείλει να είναι η μέθοδος ερμηνείας εκείνη που είναι η πλέον συνεπέστερη προς το δημοκρατικό και κοινοβουλευτικό χαρακτήρα του πολιτεύματος, συνεπέστερη προς την ενότητά του. Όταν η προσφυγή μας σε διαφορετικά κριτήρια ερμηνείας μας οδηγεί σε διαφορετικές ή συγκρουόμενες οδούς, ο δημοκρατικός και ιδίως ο κοινοβουλευτικός χαρακτήρας του πολιτεύματος μας δείχνει το δρόμο. Η «ψήφος Αλευρά» είναι το παράδειγμα αυτό. Τη μεγάλη αξία του κοινοβουλευτισμού την αναζητά πάντα στο έργο του ο Ευάγγελος Βενιζέλος, τις περισσότερες φορές μετασχηματισμένη με τον τρόπο που πάλι σήμερα αναφέρθηκε, είτε ως αρχή της συναίνεσης, είτε ως μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία είτε και ως ανοικτό κόμμα. Η ουσία, πάντως, σε αυτή την ερμηνευτική προσέγγιση είναι ότι πάντα αναζητά με τις ίδιες σταθερές αρχές την επίλυση αυτών των συγκρουσιακών ερωτημάτων.

Η δεύτερη αρχή. Το συνταγματικό κείμενο είναι ένας ορμητικός ποταμός, αγκαλιάζει όλες τις γενιές, τις προηγούμενες, τις επερχόμενες, τις στηρίζει, τις τροφοδοτεί. Πάντα πρέπει ως ερμηνευτές του να αναζητάμε την ισορροπία ανάμεσα στην ιστορικότητα και στην αναγκαία εξέλιξή του, ούτως ώστε το Σύνταγμα να επιτελεί με τρόπο αποτελεσματικό τις

σημαντικές του λειτουργίες για την οργάνωση της δημοκρατικής πολιτείας και την ευημερία της κοινωνίας που αλλάζει διαρκώς, μεταβάλλεται με μεγάλες ταχύτητες και ανασυντίθεται μέσα από τις διακινδυνεύσεις που αντιμετωπίζει. Εδώ είναι και η ταυτότητα της αναθεώρησης του 2001.

Η τρίτη αρχή. Η διεύρυνση και η εξέλιξη της προστασίας των δικαιωμάτων των πολιτών είναι η αναγκαία προϋπόθεση για την ανάπτυξη της νομικής αλληλεγγύης και της ενότητας. Η διεύρυνση της προστασίας των δικαιωμάτων και η διαρκής ενίσχυση του φιλελεύθερου χαρακτήρα του Συντάγματος αποτελούν προϋπόθεση για την κοινωνική ευημερία και την πολιτική σταθερότητα. Εδώ είναι το αναθεωρητικό κερτημένο, είναι η θεμελίωση των νέων δικαιωμάτων στο Σύνταγμα του 2001 (βλ. Βενιζέλος, Το Αναθεωρητικό Κερτημένο, Αντ. Σάκκουλας, 2002).

Η ερμηνεία του Συντάγματος, η τέταρτη αρχή, θεμελιώνεται πάντα στη διαλεκτική μεταξύ θεωρίας και πράξης σε μία ιδιαίτερα πολυσύνθετη δυναμική που περιλαμβάνει διάλογο, συνομιλία μεταξύ θεωρίας, δικαστών, μεταξύ δικαιοκικών τάξεων, μεταξύ εθνικής, ευρωπαϊκής και διεθνούς έννομης τάξης. Παραπέμπω στην οικονομική κρίση και τη δικανική πρόκληση (βλ. Βενιζέλος, Οικονομική κρίση και δικανική πρόκληση, Σάκκουλας, 2020). Η σύγχρονη συνταγματική ερμηνεία οφείλει να εντάσσεται και να λαμβάνει υπόψη της πάντα αυτό το πολυσύνθετο περιβάλλον.

Η πέμπτη αρχή, το Σύνταγμα είναι ο ανώτερος νόμος, ο μέγιστος, αλλά δεν είναι ένας έμβιος οργανισμός ούτε κινείται γραμμικά προς την εξέλιξή του. Οι ερμηνευτές του είναι αυτοί

που του δίνουν ζωή, που καλούνται να συμβάλλουν στην ανάπτυξη και κυρίως στη διαρκή και αποτελεσματική του προστασία, είναι οι υπερασπιστές του, ιδίως οι συνταγματολόγοι. Η ανάγκη υπεράσπισης του Συντάγματος αποτελεί ένα στοιχείο διαρκές για τις δημοκρατικές κοινωνίες (βλ. Η δημοκρατία μεταξύ συγκυρίας και ιστορίας, Πατάκης, 2018) και η ανάδειξή της έχει κομβική σημασία για την ανάπτυξη της δημοκρατικής ωριμότητας και της συνταγματικής αντοχής μίας πολιτείας (βλ. Βενιζέλος, Δήλωση για την καταδικαστική απόφαση της Χρυσής Αυγής, 7.10.2020).

Ο δεύτερος λόγος για τον οποίο θεωρώ το βιβλίο αυτό ως ορόσημο στο σύνολο του έργου του Βενιζέλου είναι ότι το βιβλίο στοχεύει ξεκάθαρα στο μέλλον της επιστήμης του Συνταγματικού Δικαίου και στην πρώτη του έκδοση και στη δεύτερη και στην τρίτη, διδάσκοντας τους νέους νομικούς, αναπτύσσοντας το συνταγματικό τους πατριωτισμό και το δημοκρατικό τους ήθος. Είναι εύκολο να αποστηθίσεις τις συνταγματικές διατάξεις, αλλά ιδιαίτερα δύσκολο να αισθανθείς στη βαθύτερη ουσία της το μεγαλείο, τη σπουδαιότητα, τις κατακτήσεις της ελληνικής δημοκρατίας, τις κατακτήσεις της ελληνικής μεταπολιτευτικής δημοκρατίας. Το πάθος του Βαγγέλη Βενιζέλου για τις ιδέες αυτές, η πίστη του στο δημοκρατικό κεκτημένο της ελληνικής Μεταπολίτευσης ζωντανεύει μέσα από τις σελίδες του βιβλίου. Ζωντανεύει γιατί ήταν εκεί σε κάθε συνταγματική στιγμή, μεγάλη και μικρή, με πάθος, πίστη για τον ελληνικό συνταγματισμό και με τις ίδιες σταθερές αρχές.

Τα «Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου» πέτυχαν στην

επανεκδοσή τους να μου υπενθυμίσουν το χρέος του συνταγματολόγου σε μία δημοκρατική κοινωνία. Είναι βαρύ να διδάσκει πάντα και από κάθε θέση την αξία της δημοκρατίας, τη σημασία της υπεράσπισής της, την προσπάθεια διαρκούς βελτίωσής της με μόχθο και κυρίως με συνέπεια. Ο Βαγγέλης Βενιζέλος είναι αυτός ο συνταγματολόγος, διδάσκει ακούραστα επί τέσσερις σχεδόν δεκαετίες στους νομικούς, στους πολιτικούς, σε όλους τους πολίτες τη δημοκρατία στην καθημερινή της πράξη. Τα «Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου» είναι, όπως και ο συγγραφέας τους, μαθήματα προς όλους, μαθήματα ανοικτά προς το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον, μαθήματα ανθεκτικά στο διάλογο, πρόσφορα για γόνιμη κριτική, γεμάτα από απαντήσεις και από κρίσιμα ερωτήματα.

Τα «Μαθήματα» τα διάβασα ως φοιτήτρια της Νομικής στη δεκαετία του 1990, δεν δίδασκε ο Βαγγέλης Βενιζέλος στο πανεπιστήμιο, τον έχω παρακολουθήσει στα εναρκτήρια μαθήματα που ερχόταν. Τότε υπήρχε ανάμεσά μας, κυκλοφορούσε ως αστικός μύθος αυτό στο οποίο αναφέρθηκε η Αλκμήνη για τον τρόπο που μιλούσε, που φυσικά μας γοήτευε όλους, αλλά που μας έκανε και ακόμα δυσκολότερο να τον προσεγγίσουμε, ιδίως γιατί εμείς τον βλέπαμε μόνο στις εναρκτήριες παραδόσεις. Συχνά πηγαίναμε και ξαναπηγαίναμε σε αυτές, ακόμα και εάν ήμασταν στα μεγαλύτερα έτη. Λεγόταν, λοιπόν, πως μία φοιτήτρια στο ακροατήριο τον είχε ρωτήσει, του είχε πει «δυσκολεύομαι να σας παρακολουθήσω, μιλάτε πολύ δύσκολα, δεν μπορώ να σας παρακολουθήσω, δεν καταλαβαίνω τι μου λέτε», και ότι ο Βενιζέλος είχε γυρίσει και της είχε πει «δεν βρισκόμαστε εδώ για να μάθω εγώ να μιλώ

όπως εσείς, αλλά για να μάθετε εσείς να μιλάτε όπως εγώ». Αυτό ήταν μία φράση που μεταδιδόταν μεταξύ μας, δεν ξέρω εάν όντως έχει συμβεί, εάν υπήρχε αυτή η ερώτηση και αυτή η απάντηση.

Η δεύτερη εμπειρία μου πολύ πριν τον γνωρίσω προσωπικά, γιατί τα τελευταία χρόνια έχω τη μεγάλη τιμή να συνομιλώ μαζί του επιστημονικά, πάντοτε όταν γράφει να μου στέλνει τα κείμενά του, με αποτέλεσμα να υπάρχει μεταξύ μας ένας διαρκής-ενεργός διάλογος, ήταν όταν ακόμα ήμουν υποψήφια Διδάκτορας και είχε η αείμνηστη Γιώτα Κραβαρίτου κάνει ένα συνέδριο για το Δίκαιο και λογοτεχνία, έκανε σεμινάρια και είχε το συνέδριο αυτό. Ήταν Υπουργός, βρισκόταν προφανώς πολύ απασχολημένος στη Θεσσαλονίκη, ήταν ένα βροχερό απόγευμα, ήμουν καθισμένη στο ακροατήριο, μόλις είχε μιλήσει ο Γιώργος Αναστασιάδης. Μπήκε μέσα, η συνοδεία του έμεινε έξω στην πόρτα, κάθισε, άκουσε τον Αναστασιάδη, τον παρακάλεσε η κυρία Κραβαρίτου να ανέβει να μιλήσει και τότε είπε το στίχο του Ελύτη. Θέλετε να τον πείτε εσείς, κύριε Καθηγητά; «Ο κήπος βλέπει», το θυμάστε; Έτσι ξεκινήσατε, «ένα στήθος νέας γυναίκας είναι ήδη ένα μελλοντικό άρθρο του Συντάγματος». Αυτές τις στιγμές περισσότερο μπορώ να πω πολύτιμες για εμένα είναι, οι στιγμές που δεν τον γνώριζα από κοντά το Βαγγέλη Βενιζέλο και που με οδηγούσε η έμπνευσή του, το όραμά του, αυτό το πάθος. Είναι μεγάλη τιμή για εμένα που βρίσκομαι εδώ, είναι μεγάλη συγκίνηση να βρίσκομαι κοντά σε αυτόν τον πολύ μεγάλο δάσκαλο και ακόμα μεγαλύτερη τιμή να μιλάω για το έργο του. Είναι ίσως η μεγαλύτερη τιμή που μπορεί να έχει κάποιος αυτή, να του

δίνεται η δυνατότητα να μιλήσει για το έργο κάποιου. Εύχομαι τα «Μαθήματα του Συνταγματικού Δικαίου» όχι μόνο να είναι καλοτάξιδα, αλλά να συνεχίσουν τα ταξίδια τους και να συνεχίσουν αυτή την πορεία προς το μέλλον.

Χ. Ανθόπουλος: Ευχαριστούμε, Χριστίνα, για τα καλά και τα συγκινητικά σου λόγια. Προτού δώσω το λόγο στο Βαγγέλη Βενιζέλο, αφού δεν έχω και πολύ χρόνο να κάνω μία τοποθέτηση –ίσως μία άλλη φορά– για το βιβλίο, θα ήθελα να αναφερθώ στο σημερινό του άρθρο στα «Νέα», το οποίο έχει ως αφετηρία την κλασική διάκριση του Max Weber, του κλασικού των κλασικών, ανάμεσα στην ηθική της πεποίθησης και στην ηθική της ευθύνης. Η πολιτική ως επάγγελμα, που ήταν η πρώτη διάλεξη του Weber, δεν έχει ίσως πολύ μεγάλη διαφορά από την επιστήμη ως επάγγελμα που ήταν η δεύτερη διάλεξή του, διότι τόσο η πολιτική όσο και η επιστήμη αποτελούν πνευματικές εργασίες, μας λέει ο Weber. Ήθελα, λοιπόν, να ρωτήσω τον Βαγγέλη Βενιζέλο εάν η ηθική της ευθύνης του πολιτικού είναι κάτι πολύ ή λίγο διαφορετικό από την ηθική της ευθύνης του επιστήμονα και εν προκειμένω του συνταματολόγου.

Ευ. Βενιζέλος: Ευχαριστώ, Μπάμπη μου αγαπημένε. Να πω το εξής, εάν δεν υπήρχε η πανδημία και το lockdown, η έκδοση αυτή δεν θα είχε πραγματοποιηθεί. Με βοήθησε πάρα πολύ να αντέξω τον εγκλεισμό η ενασχόληση με την έκδοση αυτή, αφιέρωσα πάρα πολλές ώρες, και οι ηθικοί αυτουργοί είναι κυρίως ο Μπάμπης Ανθόπουλος και η Χριστίνα Ακριβοπούλου, είναι οι δύο άνθρωποι που με πίεσαν πάρα πολύ να

γίνει αυτή η νέα έκδοση για τα «Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου». Ο Μπάμπης εξακολουθεί να με πιέζει τώρα για τα «Μαθήματα των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων». Κάνω ένα ενδιάμεσο βήμα, για να μετριάσω την πίεση, αναφερόμενος σε αυτά τα μαθήματα εμβάθυνσης για την ερμηνεία και τον έλεγχο της συνταγματικότητας, που εν μέρει απαντούν στην πρόκληση των θεμελιωδών δικαιωμάτων από πλευράς Συνταγματικού Δικαίου, αλλά μακάρι όλοι εμείς μαζί να μπορέσουμε να γράψουμε ένα συλλογικό εγχειρίδιο, επαναδιεκδικώντας, επανακατακτώντας για το Συνταγματικό Δίκαιο τη διδασκαλία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, δίνοντας μία απάντηση σε αυτούς που έλκουν την καταγωγή τους, αγαπημένοι και αγαπητοί συνάδελφοι, από το πεδίο του Διεθνούς Δικαίου.

Θυμάμαι τον Νίκο Παπαχρήστο στο κοινό πεδίο της σχέσης μας με μεγάλους απόντες, φίλους αγαπημένους, με ανθρώπους με τους οποίους περάσαμε τα πιο χαρούμενα χρόνια ίσως της ζωής μας –της δικής μου ζωής τουλάχιστον– τον Παύλο Πετρίδη και το Γιώργο Αναστασιάδη. Με εντυπώσισε ο επιστημονικός του λόγος, αλλά η εικόνα που πάντα έχω για αυτόν είναι η εικόνα ενός παιδιού, χαριτωμένου και πολυτάλαντου, να μετέχει σε μία εκδρομή φοιτητική στον Αϊ-Γιώργη Νηλείας στο Πήλιο και να ανεβάζει μόνος του το βράδυ, στην αυλή του ξενώνα, μία παράσταση ολόκληρη, με μουσική, με σχόλια, με σκετς, με καταπληκτική κιθάρα, με τραγούδι. Αυτός, λοιπόν, είναι ο μαθητής μου και ο φίλος μου ο Νίκος Παπαχρήστος.

Ας γυρίσουμε στα μεγάλα και ας κλείσουμε τα θέματα αυτά. «Ψήφος Αλευρά», δεν ξέρω εάν έχει καταλήξει ή δεν

έχει καταλήξει ο Μπάμπης Ανθόπουλος, πάντως η αλήθεια είναι ότι μεσολάβησαν τρεις αναθεωρητικές διαδικασίες –το 2001, το 2008 και το 2019– και κανείς δεν σκέφθηκε ή δεν τόλμησε να ζητήσει να λυθεί με ρητή συνταγματική διάταξη διαφορετικά το ζήτημα αυτό. Δηλαδή να λυθεί με έναν τρόπο που θα αλλοίωνε τον συσχετισμό των κοινοβουλευτικών δυνάμεων στο πεδίο του Συντάγματος των οργάνων, όχι στο πεδίο του Συντάγματος των δικαιωμάτων, στο πεδίο της δημοκρατίας, όχι στο πεδίο του Κράτους Δικαίου. Διότι εδώ θα κάνουμε τώρα μία συζήτηση αναψηλάφησης, την οποία θα παρακαλούσα τον Μπάμπη να την οργανώσει, οπωσδήποτε με τη συμμετοχή του αγαπημένου μου και εκλεκτότατου Αντώνη Μανιτάκη. Νομίζω θα μιλήσουμε και οι δύο πολύ πιο απελευθερωμένα και ψύχραιμα, διότι δεν θα μιλήσουμε με επιχειρήματα κύρους και δεν θα μιλήσουμε μέσα στο κλίμα της εποχής εκείνης. Το κλίμα της εποχής εκείνης ήταν στην ουσία μία σύγκρουση των οπαδών και των αντιπάλων του Ανδρέα Παπανδρέου που θεωρούσαν ότι «εξαπάτησε» τον Κωνσταντίνο Καραμανλή και επέλεξε ξαφνικά το Χρήστο Σαρτζετάκη, με τον τότε αρχηγό της αξιωματικής αντιπολίτευσης, Κωνσταντίνο Μητσοτάκη, να μην αναγνωρίζει τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας –τον οποίο αναγνώρισε στη συνέχεια– όπως δεν αναγνώρισε στην αρχή και τον επιλεγέντα για την Προεδρία του Συμβουλίου της Επικρατείας, αείμνηστο Βασίλειο Μποτόπουλο, τον οποίο ουδέποτε στην πραγματικότητα ανεγνώρισε μέχρι την αποχώρησή του από την Υπηρεσία και για αυτό και δεν εκπροσωπηθήκαμε στην περιβόητη Επιτροπή Μπαντεντέρ για τη ρύθμιση των ζητημάτων

της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Αυτό ήταν το κλίμα.

Τώρα αξίζει να μιλήσουμε για την «ψήφο Αλευρά» ψύχραιμα, επιστημονικά, με επιχειρήματα, χωρίς να είμαστε στο κλίμα της εποχής εκείνης και χωρίς κανείς να υπηρετεί σκοπιμότητες. Αυτόκλητος τάχθηκα υπέρ της «ψήφου Αλευρά», της ίδιας άποψης ήταν μόνον ο Γιώργος Κασσιμάτης ως νομικός σύμβουλος τότε του Πρωθυπουργού και νομίζω στη συνέχεια και ο Κώστας Μαυριάς, εάν θυμάμαι καλά. Αλλά ο Δημήτρης Τσάτσος ακολούθησε τον Αριστόβουλο Μάνεση, δεν ήθελε να διαφωνήσει με τον Αριστόβουλο Μάνεση, όχι επειδή πάντα συμφωνούσε πράγματι, αλλά επειδή τον σεβόταν απόλυτα, λόγω μεγίστου ακαδημαϊκού ήθους. Αλλά δεν μπορεί το ακαδημαϊκό ήθος να αλλοιώνει τις επιστημονικές απόψεις, όπως του είχα πει τότε του δασκάλου μου και αγαπημένου μου μέντορα, του πνευματικού μου πατέρα στην πραγματικότητα και του αδερφού μου. Ήθελε, όμως, να είναι πιστός στο δόγμα ότι υπάρχει ένας κορυφαίος Έλληνας συνταγματολόγος που ήταν ο Αριστόβουλος Μάνεσης και πάντα περίμενε να ακούσει και αυτός ότι, εν πάση περιπτώσει, είναι, όπως λένε στο Πατριαρχείο Γεωργίας, ο σύνθρονος προκαθήμενος και αυτός. Αλλά δεν του το χάρισαν τόσο εύκολα και αυτό είναι μία εκκρεμότητα στην ιστορία της ελληνικής επιστήμης του Συνταγματικού Δικαίου.

Εμείς τι είμαστε μπροστά σε αυτούς; Ο Αριστόβουλος Μάνεσης παύθηκε από το Πανεπιστήμιο από τη Δικτατορία, λόγω του δημοκρατικού του φρονήματος, εξορίστηκε, αναγκάστηκε να πάει στην Αμιένη να διδάξει. Εξόριστος στη Γαλλία πια, ήταν ένας μύθος. Ο Δημήτρης Τσάτσος ήταν ήδη

υφηγητής και καθηγητής στη Γερμανία, ένας πλήρης Γερμανός επιστήμων, με μία δεύτερη ζωή επιστημονική πλήρη στη Γερμανία. Δεν διορίσθηκε από τη χούντα, ενώ εξελέγη στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, συνελήφθη και κρατήθηκε στο κολαστήριο του ΕΑΤ-ΕΣΑ. Εμείς τι κάναμε; Τίποτα δεν κάναμε, δώσαμε τον πόλεμο της γενιάς μας. Ο πόλεμος της γενιάς μας ήταν το 2009, 2010, 2011.

Η δική μου πολιτική ζωή παίχθηκε το βράδυ της 15 Ιουνίου 2011 που έπρεπε να πω «ναι» ή «όχι» στο εάν θα αναλάβω Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης και Υπουργός Οικονομικών, εάν θα θυσιάσω την προοπτική μου και τη δημοφιλία μου εκείνης της εποχής, αναλαμβάνοντας προσωπικά και επώνυμα το κόστος εξαιρετικά δύσκολων αποφάσεων, τις οποίες ο ελληνικός λαός, στη μεγάλη του πλειοψηφία, θεωρούσε εχθρικές για αυτόν και μη αναγκαίες για την πατρίδα. Απεδείχθη στη συνέχεια ότι δεν υπήρχε άλλη πολιτική, δεν υπήρχε άλλη λύση, ουδείς ανεκάλεσε ή μετρίασε τα μέτρα αυτά, όλοι οι άλλοι έλεγαν ψέματα. Αλλά η κοινή γνώμη αναζητά πάντα την αλήθεια, δήθεν, και όταν πεις την πικρή αλήθεια, αυτή ψηφίζει και ξαναψηφίζει το ευχάριστο ψέμα. Έτσι γράφεται η ιστορία. Η δημαγωγία και ο λαϊκισμός είναι σύμφυτα και εγγενή στοιχεία της δημοκρατίας.

Συμφωνώ με τη Λίνα Παπαδοπούλου ότι το βασικό καθήκον του Συνταγματικού Δικαίου είναι να προστατεύσει, να εξειδικεύσει και να εμπεδώσει τη φιλελεύθερη δημοκρατία, τη συνταγματική δημοκρατία. Αλλά η δημοκρατία έχει και γενετικά προβλήματα, άρα πρέπει να διαχειρισθεί και αυτές τις αντιφάσεις.

Ο λόγος του καθηγητή της νομικής επιστήμης, του ειδήμονος, του εμπειρογνώμονος, αυτού που μιλά έχοντας έναν τίτλο και μία νομιμοποίηση, στη δική μας επιστήμη δεν είναι λόγος «επιστημονικός», δηλαδή δεν αναζητά τον έλεγχο και τη διαψευσιμότητά του, είναι λόγος που εκφέρεται κανονιστικά. Όποιος μάλιστα κάνει το «λάθος» να εκφραστεί σχετικιστικά, ευγενικά, με ειλικρίνεια, δηλαδή να παρουσιάσει μία ρωγή στην κανονιστική απολυτότητα του επιστημονικού του λόγου, εκλαμβάνεται ως μειωμένης αξιοπιστίας. Όποιος εμφανίζεται απόλυτος, βέβαιος, άκαμπτος και συμπαγής, θεωρείται και πιο έγκυρος και παίζει το παιχνίδι του κύρους και το παιχνίδι της κανονιστικότητας, ενός λόγου που εμφανίζεται ως επιστημονικός ενώ στην πραγματικότητα μετέχει σε μία σύγκρουση επιχειρημάτων κύρους, στα οποία μετέχει, εν τέλει, και η δικαστική εξουσία βεβαίως. Αλλά για τη δικαστική εξουσία το κύρος απορρέει από την αρμοδιότητα, ενώ για τον επιστήμονα το κύρος απορρέει από την ακαδημαϊκή του, ας το πούμε, εμβέλεια και βαρύτητα, από την *gravitas*.

Άρα, πράγματι πρέπει να προστατεύσουμε τη φιλελεύθερη δημοκρατία. Δεν υπάρχει δημοκρατία που είναι *illiberal*, μη φιλελεύθερη, και δεν υπάρχει Κράτος Δικαίου χωρίς δημοκρατία. Όπως, για παράδειγμα, το υβρίδιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης παρέχει εγγυήσεις Κράτους Δικαίου, αλλά έχει ένα τεράστιο δημοκρατικό έλλειμμα. Ούτε νοείται φιλελεύθερη Δημοκρατία που φοβάται την ψήφο των πολιτών της, γιατί μπορεί οι επιλογές τους να είναι μη αρεστές σε σχέση με ένα στόχο. Τη φοβική φιλελεύθερη δημοκρατία τη ζούμε. Η μη φιλελεύθερη δημοκρατία είναι συχνά πλειοψηφική δημοκρατία.

Η δημοκρατία στην Ουγγαρία, η δημοκρατία στην Πολωνία είναι πλειοψηφική, αλλά δεν είναι φιλελεύθερη. Όσο πιο πλειοψηφική είναι μία δημοκρατία τόσο μεγαλύτερη ροπή προς την άρση των φιλελεύθερων εγγυήσεων έχει από ένα σημείο και μετά. Άρα διαχειριζόμαστε μία κολοσσιαία ιστορική αντίφαση, η οποία είναι παρούσα, είναι επίκαιρη. Μακάρι τα ζητήματα να ήταν τόσο απλά μοιρασμένα, ότι έχουμε το δημοκρατικό Σύνταγμα, αναγόμενοι στη δημοκρατική αρχή θα λύσουμε το ερώτημα για την «ψήφο Αλευρά», σεβόμενοι τη δημοκρατική αρχή και την κοινοβουλευτική αρχή και την αρχή της δεδηλωμένης. Και θα λύσουμε τα ζητήματα των αμυντικών δικαιωμάτων με βάση το κράτος δικαίου και την ανάγκη προστασίας του ατόμου, του προσώπου, της μειοψηφίας, της μειονότητας.

Υπάρχουν άλλα πεδία, υπάρχουν τα πεδία της οικονομικής πολιτικής, της κοινωνικοασφαλιστικής και συνταξιοδοτικής πολιτικής, της περιβαλλοντικής πολιτικής, της αναπτυξιακής πολιτικής, άρα της χωρικής πολιτικής, των απαλλοτριώσεων, τα προβλήματα τα οποία συνδέονται με τις νέες τεχνολογίες και με τις νέες απειλές, υπάρχουν όλα αυτά τα οποία στερούνται του στοιχείου της εδαφικότητας και, ως εκ τούτου, η κυριαρχία χάνει το από της στοιχείο. Αυτά πώς τα αντιμετωπίζει κανείς; Εκεί είναι τα μεγάλα διλήμματα της ερμηνείας και τα μεγάλα διλήμματα των ορίων του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας, όχι στα απλά, στα πιο περίπλοκα, όπου υπάρχει απόλυτη σύγχυση και διασταύρωση της δημοκρατικής αρχής και του κράτους δικαίου. Άρα, έχουμε να αντιμετωπίσουμε τέτοια προβλήματα τα οποία είναι πάρα πολύ

επίκαιρα και διαρκή και αζεπέραστα, από ένα σημείο και μετά.

Η αλήθεια, επίσης, είναι ότι η ευθύνη του πολιτικού είναι μία ευθύνη η οποία δοκιμάζεται, τίθεται υπό λαϊκό έλεγχο, εκλογικό, ακόμα και όταν αυτός είναι οπαδός της ηθικής της πεποίθησης, δηλαδή είναι απολύτως αυθαίρετος, είναι οπαδός της μετα-αλήθειας. Η ευθύνη του επιστήμονα δοκιμάζεται στις κρίσεις ως ευθύνη πολιτική πάλι, δηλαδή η ευθύνη της ιατροβιολογικής κοινότητας και της Επιτροπής των Εμπειρογνομόνων –λοιμωξιολόγων, επιδημιολόγων κ.λπ.– είναι μία ευθύνη πολιτική, γιατί η κοινή γνώμη δεν έχει συνηθίσει να παρακολουθεί το backstage της επιστήμης, πώς παράγεται η γνώση μέσα από τη διάψευση. Αυτό είναι μία συγκλονιστική εμπειρία για την κοινή γνώμη. Η κοινή γνώμη πιστεύει ότι υπάρχουν κανόνες, λύσεις, πρωτόκολλα, φάρμακα, υπάρχει μία ιατρική οδηγία που μπορεί να δοθεί και μία απάντηση για όλα. Όταν το ζει αυτό και στην κατεχοχόν κανονιστική επιστήμη, που είναι η νομική, αντιλαμβάνεσθε ότι δεν πιστεύει παρά μόνον στο ρεαλισμό της σύνθεσης του δικαστηρίου, πουθενά αλλού. Ποια είναι η σύνθεση; Υπάρχουν δικαστήρια σταθερής και γνωστής σύνθεσης, όπως είναι το Ανώτατο Δικαστήριο των Ηνωμένων Πολιτειών. Τι να σου πει η επιστήμη, αφού είναι δεδομένη η ιδεολογική και πολιτική προέλευση και, με ελάχιστες εξαιρέσεις κυμαινόμενων ψήφων, είναι δεδομένος και ο συσχετισμός, πλην εξαιρετικών περιπτώσεων ή πλην σοφών περιπτώσεων, όπως είναι και ο σημερινός Πρόεδρος του Ανωτάτου Δικαστηρίου.

Υπάρχουν πολυπρόσωπα δικαστήρια, με 47 μέλη, με 27 μέλη, με 65 μέλη –όπως είναι ο Άρειος Πάγος στην πλήρη

Ολομέλεια– τα οποία έχουν αλλάξει, σε ένα χρόνο μέσα έχουν εκλεγεί 54 νέοι Αρεοπαγίτες –στα οποία βέβαια ο καθένας χάνεται μέσα στο πλήθος. Αλλά υπάρχει μία ευθύνη του επιστήμονα την οποία στη νομική επιστήμη την αντιλαμβανόμαστε, εν τέλει, ως ευθύνη του δικαστή ο οποίος είναι επιστήμων, επιπλέον αρμόδιος που ενεργεί ως κρατικό όργανο. Αλλά μήπως και εμείς δεν είμαστε κρατικοί λειτουργοί, όταν είμαστε καθηγητές του δημοσίου Πανεπιστημίου ή όταν ενεργούμε ως δικηγόροι; Έστω στα όρια της δικηγορικής, ας το πούμε έτσι, ελευθερίας, η οποία όμως και αυτή δεν μπορεί να ξεπεράσει ένα σημείο, τουλάχιστον σοβαρότητας.

Υπό την έννοια αυτή, πράγματι, όπως η πολιτική είναι επάγγελμα και πρόκληση, vocation, είναι μία πρόσκληση με την έννοια της επίνευσης –όπως ο Caravaggio δηλαδή ζωγράφισε τον περιβόητο πίνακά του, στο Saint Louis des Français στη Ρώμη, εάν έχετε πάει ποτέ, εάν δεν έχετε πάει, σας συνιστώ να πάτε, υπάρχει ο περιβόητος πίνακας La Vocation de saint Matthieu, η κλήση του Αγίου Ματθαίου να γίνει Απόστολος. Η εκκλησία γιορτάζει τη Μεγάλη Τεσσαρακοστή την εβδομάδα των ιερατικών κλίσεων (με γιώτα). Όπως η πολιτική είναι επάγγελμα και κλήση, έτσι και η επιστήμη είναι επάγγελμα, φυσικά, είναι πειθαρχία δηλαδή, είναι discipline, και κλίση, γιατί εάν δεν έχεις κλίση δεν μπορείς να προκόψεις στο πεδίο αυτό. Υπό την έννοια αυτή, πράγματι, όλα τα θέματα που θίξαμε είναι ανοικτά.

Είμαι ευγνώμων και υπερήφανος, όπως έχω πει, για όλες σας και όλους σας. Δεν χρειαζόταν να είστε τόσο καλοί μαζί μου και τόσο γενναιόδωροι, αλλά κανείς δεν έχασε ποτέ

όντας ευγενικός. Φυσικά, τώρα που έχουν περάσει τα χρόνια και που τα βλέπω όλα αυτά κάτω από ένα άλλο πρίσμα, χωρίς τις νευρικότητες, τις επιδιώξεις, τις φιλοδοξίες μίας νεότερης ηλικίας, που τα βλέπω όλα αυτά αναλογιζόμενος εάν θα μπορούσε να υπάρχει μία άλλη εκδοχή της ζωής μου, είμαι ευτυχής που μπορώ να έχω τέτοιες ευκαιρίες όπως η σημερινή. Δηλαδή αξίζει κανείς να υποστεί όλη αυτή την ταλαιπωρία και να πάρει και δύσκολες αποφάσεις, όπως αυτή που πήρα εγώ το βράδυ της 15ης Ιουνίου 2011, που άλλαξε τη ζωή μου άρδην και τη σχέση μου με τον κόσμο, αλλά άλλαξε και τη σχέση μου, θα μου επιτρέψετε να πω, με αυτό που λέγεται Πατρίδα και με αυτό που λέγεται Ιστορία, όσο μικρή θέση και εάν έχουμε, σε μία υποσημείωση στην ιστορία του μέλλοντος, που μπορεί να είναι αυστηρή ή επιεικής. Έστω σε μία υποσημείωση.

Αξίζει, λοιπόν, να τα κάνει όλα αυτά κανείς για να ζει τέτοιες στιγμές όπως η σημερινή, για την οποία σας ευχαριστώ θερμότατα, ευχαριστώ τον Μπάμπη Ανθόπουλο που συντόνισε, την καθεμία και τον καθένα από εσάς και τον εκδοτικό οίκο Σάκκουλα, που μας έδωσε την υλική αφορμή για να φθάσουμε εδώ σήμερα. Να είστε όλοι και όλες καλά.

Χ. Ανθόπουλος: Σε ευχαριστώ κι εγώ Βαγγέλη και εκ μέρους όλων των μαθητών σου. Ήταν μία πολύ ωραία συζήτηση, δεν ήταν μόνο μία έκφραση αγάπης προς εσένα, ήταν συγχρόνως και μία συζήτηση για το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον του Συνταγματικού Δικαίου.

Ευ. Βενιζέλος: Μακάρι.

Χ. Ανθόπουλος: Καλησπέρα σας, κυρίες και κύριοι, ευχαριστούμε πολύ.

Ευ. Βενιζέλος: Να είστε καλά.

